

UDC 94(4-11)

TESTIMONIES OF AL-MAS‘UDI AND HUDUD AL-‘ALAM ABOUT THE PEOPLES OF SOUTHERN EASTERN EUROPE

D. Radivilov

PhD (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

radivilovda@gmail.com

O. Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

The Arab Caliphate and later on other Muslim states bordered the Eurasian steppe for centuries, and this fact was reflected in the reports of Muslim historians and geographers on the situation to the north of the Muslim world in the ‘land of the Turks’. Among these works, the historical and geographical work *Murūj ad-dahab wa-ma‘ādin al-jawhar* by al-Mas‘ūdī – a Muslim scholar of the first half of the 10th century, and the anonymous Persian treatise *Hudūd al-‘ālam*, compiled in the late 10th century by an unknown author, should be singled out.

The ethnic map of Southern and Eastern Europe, according to al-Mas‘ūdī, is as follows: the country of *Sarīr* was located in Dagestan to the west of the Khazar possessions; the country of the Alans was situated to the west of the country of *Sarīr* in the foothills of the Central Caucasus; the western neighbors of the Alans were the *Kashaks*, who lived on the northeastern coast of the Black Sea; the territory to the north of the *Kashaks* in the steppes of the Azov Sea was populated by *Bulgarians*; a group of the *Burtas* was located to the north of these Azov *Bulgarians* in the area of the crossing between the Don and the Volga; the second group of *Burtas* was located in the north on the right bank of the Middle Volga. Al-Mas‘ūdī does not provide any clear information on the location of the Pechenegs and other peoples of the Northern Black Sea coast. And this may indicate that he has never been to the Black Sea region.

According to *Hudūd al-‘ālam*, the ethno-political situation in southern Eastern Europe appears as follows: the country of *Sarīr* was located to the west of the Khazars; to the west of *Sarīr* the possessions of the Alans were situated, they reached the Black Sea coast, where possessions of the *kasogs* (*kashaks*) already conquered by the Alans were located; to the northwest of the Alans there were the possessions of the Khazar Pechenegs; to the north of them in the steppes of the Azov Sea the lands of the inner *Bulgarians* were situated; the eastern neighbors of these Azov *Bulgarians* were the steppe *baradzas* (*burtas*), who were to live in the area of the crossing between the Don and the Volga; Turkic Pechenegs nomadized in the Black Sea steppes to the west of the inner *Bulgarians*; the people of *W-n-n-d-r*, in whom one can probably see the Danube *Bulgarians*, were the Turkic Pechenegs’ southwestern neighbors. Thus, this information already differs from the data of al-Mas‘ūdī, who described the situation in the first half of the 10th century.

Thus, it can be stated that the anonymous author of *Hudūd al-‘ālam* used the works of his predecessors – Muslim geographers of the 9th – 10th centuries – to create his own picture of the world.

© 2020 O. D. Radivilov and O. Bubenok; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Naturally, he encountered a number of difficulties with the different terminology used to refer to peoples by different geographers. This forced the anonymous author of the treatise to abandon many fragments of previous works, and the remaining material was subjected to significant processing. There is information in *Hudūd al-‘ālam* that we do not find in al-Mas‘ūdī’s *Murūj ad-dahab*. First of all, these are: some data on the steppe and forest *baradzas* (*burtas*), the evidence that the internal Bulgarians were present in the Azov region, the division of the Pechenegs into ‘Turkic’ and ‘Khazar’, the conquest of *kashaks* (*kasogs*) by Alans, and so on. All this suggests that the anonymous author used not only the data of his predecessors of the late 9th – first half of the 10th century, among whom al-Mas‘ūdī was, but reflected later facts. Most likely, the second group of his informants was represented by those geographers who described the situation in southern Eastern Europe as it was in the middle of the 10th century on the eve of the fall of the Khazar Khaganate.

Keywords: Eastern Europe, al-Mas‘ūdī, *Hudūd al-‘ālam*, Rus’, Khazars, Burtas, Bulgars

СВІДЧЕННЯ АЛ-МАС‘УДІ І “ХУДУД АЛ-‘АЛАМ” ПРО НАРОДИ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Д. А. Радівілов, О. Б. Бубенок

Арабський халіфат, а згодом інші мусульманські держави протягом століть межували з Євразійським степом, і це знайшло своє відображення в повідомленнях мусульманських істориків та географів про ситуацію на північ від мусульманського світу в “країні тюрків”. Наприкінці IX – на початку X ст. в країнах Халіфату складалася мусульманська географічна школа, що багато успадкувала від античної географічної традиції, насамперед від Птолемея, проте значною мірою розвинулася далі. Унаслідок цього вже в IX ст. було створено Зведення географічних відомостей про народи Східної Європи та Центральної Азії – так звана “Анонімна записка”, що потрапила до географічних трактатів багатьох мусульманських географів IX–XII ст. і зазнала певних обробок та суттєвих доповнень. Із цих праць варто особливо виокремити історико-географічний твір “Мурудж аз-захаб ва-ма‘адін ал-джавхар” (“Промивальні золота та копальні дорогоцінного каміння”) відомого мусульманського вченого першої половини X ст. ал-Мас‘уді [ал-Мас‘уді 1966; Минорский 1963, 188–204] та фарсомовний трактат “Худуд ал-‘алам”, складений наприкінці X ст. невідомим автором [Худуд ал-‘Алем 1930; Minorsky 1937].

Абу-л-Хасана ‘Алі б. Хусайна ал-Мас‘уді (народився близько 893 або 896 р. – помер 956 р.) недаремно вважають “найбільш оригінальним географічним письменником X ст.”. Ал-Мас‘уді багато подорожував: він об’їздив Персію, Ірак, Сирію, Аравію, Єгипет, відвідав Індію. Близько 932 р. вчений здійснив подорож до Армінії та побував на південному узбережжі Каспійського (Хозарського) моря, де дістав від мусульманських купців нові відомості про русів, хозарів та інші народи Хозарського каганату. Ал-Мас‘уді був ерудованим ученим, який добре володів інформацією своїх попередників, твори багатьох із яких не збереглися до нинішнього часу. Це стосується насамперед тих мусульманських авторів, про яких згадує сам ал-Мас‘уді. У творі “Мурудж аз-захаб” нам важко відрізнити інформацію самого ал-Мас‘уді від даних, запозичених ученим у більш ранніх авторів, що значною мірою ускладнює інтерпретацію свідчень ал-Мас‘уді [Новосельцев 1990, 13–14].

Уже через кілька десятиліть після смерті ал-Мас‘уді з’явився, як вважають, перший фарсомовний географічний трактат – “Худуд ал-‘алам” (“Кордони світу”), який, за деякими твердженнями, належить до числа найбільш спірних пам’яток середньовічної географічної літератури. Загальноприйнятим є той факт, що твір “Худуд ал-‘алам” був укладений наприкінці X ст. невідомим автором, який, імовірно, мешкав в Афганістані, – вважається, що твір завершено 372 р. х. (982/983 рр.) та присвячено еміру Гузгану (територія Північного Афганістану) Абу-л-Харісу Мухаммаду б. Ахмаду ал-Фарігуні. Єдиний рукопис твору був виявлений сходовознавцем О. Г. Туманським у Бухарі в 1892 р. – цей манускрипт, виготовлений 1258 р.,

був скопійований безпосередньо з оригіналу. Через деякий час О. Г. Туманський вдався до публікації окремих фрагментів трактату, супроводжуючи їх власними перекладами російською мовою і коментарями до них [Туманский 1914, 94–96]. Після смерті О. Г. Туманського (1920 р.) завдяки старанням його вдови рукопис твору потрапив до В. Ф. Мінорського, який трохи згодом передав його в Академію наук СРСР, у Ленінград. Там 1930 р. вийшло факсимільне видання твору за редакцією і з передмовою академіка В. В. Бартольда. У цьому ж виданні В. В. Бартольд здійснив переклад російською мовою фрагмента твору, присвяченого народам Східної Європи [Худуд ал-'Алем 1930]. Англomовний переклад усього тексту пам'ятки, а також укладання коментарів до нього виконав 1937 р. В. Ф. Мінорський [Minorsky 1937].

Як зазначали перші дослідники "Худуд ал-'алам" О. Г. Туманський і В. В. Бартольд, попри те що невідомий автор твору повідомляє в ньому про факти запозичення певних відомостей із праць інших, більш ранніх авторів, він у своєму трактаті не називає достеменно жодне з використаних джерел [Туманский 1914, 94–96; Худуд ал-'Алем 1930, 3–32]. Однак В. В. Бартольд, а потім і А. П. Новосельцев наводять імена попередників автора "Худуд ал-'алам", чийми творами він, із високим ступенем імовірності, міг скористатися, – це Ібн Хордадбег, ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн Хаукаль, ал-Джейхані, Ібн Русте та ін. [Худуд ал-'Алем 1930, 3–32; Новосельцев 1990, 17–21]. Дослідники були схильні розглядати ті частини твору "Худуд ал-'алам", у яких описуються народи Східної Європи і Прикаспію, як одну з версій так званої "Анонімної записки". На підставі цього було зроблено поспішний висновок про те, що автор "Худуд ал-'алам" не здійснював будь-яких подорожей і тому навряд чи міг збагатити географічну науку новими відомостями. Проте цей песимізм був поставлений під сумнів Д. Є. Мішиним, який підкреслював, що автор "Худуд ал-'алам", "на відміну від багатьох сучасників, аж ніяк не обмежився простим переказом відомостей джерел, але намагався осмислити їх, встановити між різними даними взаємозв'язок, звести їх у систему" [Мишин 2000, 62–63]. Про ступінь достовірності інформації "Худуд ал-'алам" про народи Півдня Східної Європи можна судити, зокрема, порівнявши дані аноніма з аналогічними свідченнями такого авторитетного вченого, як ал-Мас'уді.

Відомо, що окремі відомості ал-Мас'уді щодо локалізації деяких народів на просторах Східної Європи являють собою предмет тривалої наукової дискусії. Це насамперед стосується даних ал-Мас'уді про буртасів та річку Буртас, що містяться в його творі "Мурудж аз-захаб". Необхідно зазначити, що річка Буртас згадується лише в цьому творі ал-Мас'уді – свідчень про річку з такою назвою в інших мусульманських авторів немає (окрім більш пізнього ад-Дімашкі). Опис річки Буртасу та країни буртасів у творі ал-Мас'уді подається відразу після опису хозарської столиці [ал-Мас'уді 1966, 136].

Донині дослідники Східної Європи зазвичай користувалися російським перекладом цього фрагмента твору, здійсненим кілька десятиліть тому В. Ф. Мінорським: "Хазары имеют челны (*заурак*), на которых они плавают из своего города вверх по реке, которая течет в их реку из верхних мест и которая называется Буртас; вдоль нее живут оседлые (*хадира*) тюркские племена, составляющие часть Хазарского царства. Их поселения тянутся непрерывно между Хазарским царством и бургарами. Эта река течет со стороны бургар, и суда (*суфун*) непрерывно ходят (*тахталифу*) по ней между землями бургар и хазар" [Минорский 1963, 195–196]. В. Ф. Мінорський пояснює цей пасаж так: "Можливо, що під річку Буртасом розуміється просто головна течія Волги, що підживлює той рукав її дельти, на якому стояла столиця хозарів" [Минорский 1963, 196, прим. 27].

Необхідно зазначити, що інформація ал-Мас'уді про річку Буртас викликала в середовищі дослідників різноманітні тлумачення. Зокрема, свого часу П. С. Савельєв висловився на користь ототожнення середньовічної річки Буртасу з одноіменною річкою, що тече на південному заході Пензенського краю і впадає у Вишу,

притоку Цни [Савельєв 1847, 65, прим. 109]. Проти такої локалізації виступив Д. А. Хвольсон, який вважав, що річка Буртас ал-Мас'уді являє собою частину течії Ками та Волги [Хвольсон 1869, 71–72]. На думку Й. Маркварта, річка Буртас мала би знаходитись на Середньому Поволжі, тож відповідно до цього він ототожнював із цією водною артерією Самару [Marquart 1903, 396]. О. О. Тортіка вважав, що “всі наведені свідчення лише підтверджують розташування буртасів та річки Буртасу в районі басейну Волги” [Тортіка 2006, 333]. На відміну від цих дослідників, А. Є. Аліхова вважала Буртасом річку Манич неподалік Кавказьких гір, бо схильна була локалізувати частину буртасів у Передкавказзі [Аліхова 1949, 53]. Зі свого боку, Г. Є. Афанасьєв дійшов висновку, що річку Буртас варто ототожнювати з Доном або Сіверським Дінцем [Афанасьєв 1984, 38–39; 1985, 165; 1988, 90–91].

Зроблений у межах нашого дослідження дослівний переклад українською мовою згаданого фрагмента твору ал-Мас'уді вже в багатьох деталях відрізняється від перекладу В. Ф. Мінорського російською: “Річка Буртас. У хозар є човни, сидячи в яких пасажири-купці йдуть по річці, яка оминає місто згори і впадає в річку цього міста з його верхів'я, – її називають Буртас. На річці Буртасі – народи з числа тюрків. Вони осілі, належать до складу хозарських царств, а їхні землі – суцільні, між царством хозар і бургазами. Ця річка виходить із боку країни бургазів, нею ходять різноманітні судна від бургазів і хозар” [ал-Мас'уді 1966, 136].

Необхідно зважити на те, що згаданим “містом” була столиця хозар – Итиль, бо опис річки Буртасу у творі ал-Мас'уді відразу йде за описом хозарської столиці, і відповідно до цього вираз “річка цього міста” слід розуміти як натяк на Волгу, що також мала назву Итиль. Можливо, ал-Мас'уді вважав, що назва річки Итиль походить від назви хозарської столиці. Тобто виходить, що річка Буртас являла собою притоку Волги, до того ж судноплавну. Згадка про те, що річка Буртас “виходить з боку країни бургазів”, справді дає змогу зробити припущення, що йдеться про волзьких булгар. Проте річка Буртас не могла витікати з країни волзьких булгар, через те що ці булгари мешкали на лівому березі Середньої Волги, а сусідні до них буртаси проживали лише на правому.

Незрозумілим є також опис буртасів, що подається у творі ал-Мас'уді одразу після опису річки Буртасу: “Народ Буртас. Буртаси – народ із числа тюрків, який, як уже зазначалося, живе на берегах однойменної річки. Із країни буртасів вивозять шкурки чорних і рудих лисиць, які відомі під назвою *ал-буртасійя*. Вартість однієї шкурки сягає ста динарів, і навіть більше, – це за чорні шкурки. Шкурки рудих лисиць дешевші за чорні. Правителі арабів і персів одягаються в хутро чорних лисиць, намагаючись перевершити один одного в цьому. Це хутро цінується в них вище за хутро соболя, куніці або будь-яке інше подібне. Із хутра чорних лисиць правителі виготовляють для себе головні убори, черевики, накидки. Важко знайти правителя, у якого не було би черевиків і накидки, підшитих хутром чорних лисиць *ал-буртасійя*” [ал-Мас'уді 1966, 137].

У цьому випадку в описі буртасів новизною відзначаються відомості про те, що буртаси проживають на берегах річки Буртасу. Решта відомостей про буртасів збігаються з інформацією інших мусульманських авторів, які локалізують буртасів по сусідству з волзькими булгарами, але на правому березі Волги, – Ібн Русте [Хвольсон 1869, 21], ал-Бакрі [Куник, Розен 1878, 61–62]. Створюється враження, що відомості про участь буртасів у трансконтинентальній торгівлі хутром ал-Мас'уді міг запозичити в одному з варіантів “Анонімної записки”. Сам опис країни буртасів, що була розташована в лісовій смузі, де водилися тварини, чиє хутро видобували буртаси, може свідчити насамперед про буртасів правобережжя Середньої Волги. Проте там немає місця для судноплавної річки Буртасу, що мала впадати у Волгу. Отже, у розв'язанні цієї проблеми стане в пригоді аналіз третього фрагмента твору ал-Мас'уді “Мурудж аз-захаб”, де буртаси фігурують під час опису подій, у яких згадується волок у місці найближчого зближення Волги і Дону.

Ал-Мас'уді, як і більшість географів Халіфату, перебував під впливом традицій Античності, згідно з якими Чорне та Азовське моря були з'єднані протокою з Каспійським морем. Проте у своєму трактаті "Мурудж аз-захаб" ал-Мас'уді натякав на існування між Волгою і Доном не лише протоки, а й волока, зазначаючи при цьому, які саме народи мешкали в цьому районі. Аналіз свідчень ал-Мас'уді про сполучення Чорного та Азовського морів із Каспійським свідчить про те, що в "Мурудж аз-захаб" одночасно використовувалися дві системи знань: добре відома авторові книжна традиція, що успадкувала знання часів Античності, і масив нових відомостей, що могли бути отримані самим ал-Мас'уді під час його подорожей територією Халіфату або через надійних інформаторів – очевидців згадуваних подій, наприклад купців, які відвідували описувані краї. До першої системи варто віднести твердження ал-Мас'уді, згідно з якими Чорне та Азовське моря з'єднані з Каспійським протокою. Зокрема, уже на початку 17-го розділу свого твору ал-Мас'уді зазначає, що Волга "вытекает из верхних частей тюркских земель". При цьому ал-Мас'уді підкреслює, що "от нее рукав течет в направлении страны бургар (*нахва билад ал-Бургар*) и впадает в Майтас (Мэотис)". Саме такий варіант дослівного перекладу запропонував Барб'є де Менар. В. Ф. Мінорський вважав це помилкою, бо був упевнений, що країна "булгар була розташована лише на Півночі, на Середній Волзі" [Минорский 1963, 192–193]. Далі свідчення ал-Мас'уді витримані в більш традиційному дусі: "У верхів'ях річки хозарів є гирло, яке поєднане із затокою моря Нитасу – моря русів, по якому ходять лише їхні судна¹. Руси мешкають на одному з берегів цього моря. Руси – численний язичницький народ, який не кориться ані верховному правителеві, ані закону. Серед них є торговці, які часто відвідують володіння бургазів. У землях русів є багаті родовища срібла, схожі на ті, що розташовані в горах Панджхір у Хорасані" [ал-Мас'уді 1966, 136]. Ця ж інформація повторюється на початку розповіді про похід русів на Каспій після 300 р. х. (912 р.): "500 судов (маркаб) их прибыли в пролив (халидж²) Нитаса (Понта), соединенный (муттасил) с Хазарским морем... Иногда рукав, который соединяет реку хазар (Волгу) с проливом Понта, замерзает..." [Минорский 1963, 198].

Отже, можна погодитися з тією думкою дослідників, що під протокою, згаданою ал-Мас'уді, варто бачити волок – шлях сухоходом для перетягування суден від Дону до Волги в місці найбільшого зближення цих річок, неподалік від хозарського Саркелу [Минорский 1963, 196, прим. 32, 198, прим. 45]. Щодо початку маршруту русів у дослідників тексту цього твору ал-Мас'уді немає розходжень.

За даними ал-Мас'уді, ватажок русів узгодив свої дії з хозарським царем та пообіцяв йому частину здобичі, і руси "вошли в пролив, достигли устья реки (Дона. – *Авт.*) и стали подниматься по этому рукаву, пока не добрались до Хазарской реки (Волги. – *Авт.*), по которой они спустились до города Атиль и, пройдя мимо него, достигли устья, где река впадает в Хазарское море". Перебуваючи на Каспійському (Хозарському) морі, руси грабували мусульман. Під час повернення русів у районі Ітиля їх зустріли війська хозарських мусульман, серед яких провідне місце належало хозарським найманцям "ларісія", які не знали про договір хозарського царя з русами. У підсумку перемогу над русами здобули хозарські мусульмани [Минорский 1963, 199–200; Гаркави 1870, 131–132; Голб, Прицак 1997, 167–168].

Проте свідчення ал-Мас'уді про завершення цього походу досі викликають у середовищі сучасних дослідників різноманітні інтерпретації:

wa-najā minhum nahwa ḥamsat ālāf wa-rakibū fī-l-marākib ilā dālika-l-jānib mimṡā yalī bilād burṡās wa-tarakū marākibahum wa-ta'allaqū bi-l-barr fa-minhum man qatalahu ahl burṡās wa-minhum man waqa'a ilā bilād al-burġāz ilā-l-muslimīn fa-qatalūhum [ал-Мас'уді 1966, 139].

Необхідно відзначити, що згадка в цьому фрагменті буртасів та булгар (*бургаз*) як сусідів дала підстави деяким дослідникам уважати, що описані події відбувалися

на Середній Волзі. Наприклад, В. Ф. Мінорський запропонував свій варіант перекладу вищенаведеного фрагмента твору ал-Мас'уді: “Спаслось из них около 5 тыс., которые на своих судах пошли к той стороне, которая ведет к стране Буртас. Они бросили свои суда и двинулись по суше. Некоторые из них были убиты буртасами; другие попали к бургарам-мусульманам, которые [также] поубивали их” [Минорский 1963, 200]. Аналогічний переклад та коментарі запропонував також О. Прицак. Зокрема, звернемо увагу на такий фрагмент: “Бог помог мусульманам против русов и меч истребил их! Кто был убит, а кто утоплен. Только около 5000 из них спаслись и отправились на судах к берегу (реки Волги), примыкающему к стране Буртас. <...> Они (русы) оставили свои суда и стали на суше; но из них кто был убит жителями Буртаса, а кто попался (в руки) мусульман страны Волжских Бургар (Булгар), и те убили их...” [Голб, Прицак 1997, 168–169].

Проте зовсім нелогічними видаються припущення тих дослідників, які вважають, що руси мали втікати на Північ на Середню Волгу, у глиб хозарської території, а не повертатися вже знайомим їм шляхом. Ще сім десятиліть тому Л. Є. Аліхова зазначила: “Руси мали б тоді проплисти приблизно 1000 км вгору по річці перед тим, як досягти південних областей проживання буртас-мордві, що забрало б у них близько місяця часу та приблизно стільки ж до волзьких болгар. Важко припустити, що ці дві досить віддалені в часі та просторі події були відзначені в документі лише тим, що відплили до другого боку річки поблизу країни буртасів” [Алихова 1949, 52]. Отже, навіщо русам було виходити зі своїх кораблів та рухатися суходолом у ворожому оточенні буртасів Середньої Волги? Тут є сенс згадати про зауваження М. І. Артамонова, згідно з яким руси “вийшли на берег, очевидно, для того, щоб перебраться до Дону колишнім своїм шляхом” [Артамонов 1962, 370]. Отже, з урахуванням цього міркування ми маємо більше підстав довіряти перекладу А. Я. Гаркаві: “Около же 5 000 из них спаслись и отправились на судах в страну, примыкающую к стране Буртас, где они оставили свои суда и стали на суше; но из них кто был убит жителями Буртаса, а кто попался к мусульманам в стране Бургар и те убили их” [Гаркави 1870, 133]. Цей переклад, на нашу думку, більше відповідає арабському тексту оригіналу.

Звідси випливає, що згадані буртаси проживали біля волока між Волгою і Доном, а одне з болгарських племен мешкало по сусідству з ними. Цілком імовірно, що саме про цих буртасів ал-Мас'уді повідомляв: “Здесь же хазарским царем поставлены в большом количестве люди, которые удерживают приходящих этим морем (Найтасом. – *Авт.*), также приходящих сухим путем с той стороны, где поло-са Хазарского моря соединяется с морем Найтас” [Гаркави 1870, 131]. А це може означати, що неподалік від Саркела, на території між Доном і Волгою, біля волока проживало одне із племен буртасів.

Що ж до згаданих у цьому фрагменті твору ал-Мас'уді болгар, то в науці вже давно набула поширення думка, підкріплена даними інших джерел, згідно з якою в хозарський час одне з болгарських племен продовжувало проживати в районі Північно-Західного Кавказу, у Східному або Північному Приазов'ї [Ромашов 1993, 63–68].

Отже, невдале для русів завершення походу можна подати в такій послідовності. Насамперед, зазнавши нищівної поразки в низинах Волги, біля хозарської столиці Ітиля, залишки русів намагалися втекти на кораблях по відомому їм шляху, щоб досягти волока між Волгою і Доном, а звідти через Керченську протоку вийти в безпечне для них Чорне море. “Ларісії”, усвідомивши, що їм не вдасться наздогнати втікачів, та передбачаючи зворотний маршрут руху русів, послали до волока, в область буртасів, гінця з попередженням. Самі ж хозарські мусульмани, являючи собою мобільну кавалерію, рушили на випередження русів у район Північно-Західного Кавказу. Їхній задум полягав у тому, що в разі прориву русів з кораблями до Дону на місці волока вони будуть спроможні затримати їх у Керченській протоці. У

разі ж утечі русів суходолом "ларісії" зможуть зустріти їх у країні болгар, у Східному Приазов'ї. Як бачимо, події розвивалися за другим сценарієм.

Вищенаведене припущення про волок підтверджують слова самого ал-Мас'уді: "Мы же привели это сообщение, чтобы опровергнуть тех, которые утверждают, будто Хазарское море соединяется с Меотис (Азовским морем) и через Мэотис и Понт – с Константинопольским проливом. Если бы это было так, русы нашли бы выход, потому что Понт – их море..." [Минорский 1963, 200].

Цілком можливо, що цим же маршрутом рухались руси проти хозар і під час походу, що його описав Ібн Хаукаль. А. П. Новосельцев вважав, що Ібн Хаукаль згадає похід, який відбувся не в 965 р., а трохи пізніше – у 968 р. [Новосельцев 1990, 220]. Наслідки цього рейду Ібн Хаукаль описав досить емоційно: "И произвели нашествие на все это русы и погубили все, что принадлежало на реке Итиле всем созданиям божим из хазар, болгар и бургасов и овладели ими..." [Бартольд 1940, 35]. У цій ситуації доречно звернути увагу на спостереження А. Є. Аліхової, яка вважала, що "в цьому документі надзвичайно ясно сказано, що бургаси та болгары жили неподалік від Итиля" [Алихова 1949, 53]. Цікаво, що в іншому фрагменті твору Ібн Хаукаля, присвяченому цьому ж походу русів, подано перелік народів, які зазнали нападу з боку русів уздовж шляху з Азовського моря до Каспійського: "В это наше время не осталось ничего ни от болгар, ни от бургасов, ни от хазар..." [Бартольд 1940, 35].

Виходить, якщо в X ст. бургаси проживали на правому березі Волги не лише в її середній течії, а й набагато південніше – у місці найближчого зближення Волги і Дону, то є підстави пов'язати з останніми виникнення назви річки Бургас, про яку згадає лише ал-Мас'уді. З огляду на існування волока між Волгою і Доном, що сприймалася ал-Мас'уді як протока, варто звернути увагу на таке припущення Г. Є. Афанасьєва: "У такому разі закономірно поставити питання про ототожнення р. Бургасу з Доном, який у районі м. Калача-на-Дону так близько підходить до Волги, що інформатори Масуді сприймали його за притоку Итиля. Це ототожнення (з урахуванням пам'яток лісостепового варіанта салтово-маяцької культури в Донецько-Донському межиріччі) достатньо відповідає його опису у творі Масуді як внутрішньої річки бургасів і як водної артерії, що зв'язує бургасів з хозарами і, відповідно, сприяє розвитку торгівлі" [Афанасьев 1984, 39].

Проте Дон у своїй течії з верхів'їв до місця найбільшого зближення з Волгою називався річкою Бургасом не через те, що бургаси жили в його верхів'ях, а, навпаки, тому що бургаси жили, за уявленнями ал-Мас'уді або його інформаторів, у його нижній течії. Достатньо нагадати, що ал-Мас'уді назвав Волгу "річкою хозар", тому що хозари мешкали біля гирла цієї великої ріки. Що стосується вказівки ал-Мас'уді про річку Бургас, згідно з якою "ця річка виходить з боку країни бургазів (болгар)", то в науці вже давно набула поширення думка, згідно з якою частина болгар проживала у степах в басейні Дону та Сіверського Дінця і вони являли собою носіїв одного з варіантів салтівської культури – зливківського [Плетнева 1984, 9–19]. Цілком можливо, що це є єдина згадка мусульманських авторів про болгар у басейні Дону та Дінця в X ст.

Що ж стосується назви нижньої течії Дону від місця волока до гирла, то ал-Мас'уді подає два варіанти – один без назви, а другий – у стилі традицій античної літератури. Зокрема, при описі подій після 912 р. він зазначив: "...вошли в пролив, достигли устья реки и стали подниматься по этому рукаву, пока не добрались до Хазарской реки" [Минорский 1963, 199–200; Гаркави 1870, 131–132; Голб, Прицак 1997, 167–168]. Окрім того, ал-Мас'уді для позначення нижньої течії Дону в іншому, наступному фрагменті свого твору використав назву часів Античності – Танаїс: "Между большими и известными реками, изливающимися в море Понтус, находится одна, называемая Танаис, которая приходит с севера. Берега ее обитаемы многочисленным народом славянским и другими народами, углубленными в северных краях" [Гаркави 1870, 140–141].

Про те, що один із підрозділів буртасів проживав на березі Волги, але неподалік від хозарської столиці Ітиля, свідчать деякі інші мусульманські автори. Зокрема, ал-Істахрі (X ст.) та Якут (XIII ст.) прямо вказували, що між хозарами і буртасами немає іншого народу [Заходер 1962, 232; Туманский 1914, 96]. За словами ал-Істахрі, “Буртасы – народ, соседящий с хазарами, нет между ними и хазарами другого народа; они – люди, расположившиеся вдоль долины Атила” [Караулов 1901, 47, 49; Dunlop 1954, 96]. Цікаво, що Ібн Русте (X ст.) та ал-Бакрі (XI ст.) зазначають і відстань від хозарів до цих буртасів: “Земля буртасов лежит между Хазарской и Болгарской землями на расстоянии 15 дней пути от первой” [Хвольсон 1869, 19; Куник, Розен 1878, 61–62]. Звісно, що тут не йдеться про буртасів, які проживали на правобережжі Середньої Волги і до яких пливти проти течії Волги треба було б не 15 днів, а місяць. Але якщо враховувати, що одна група буртасів проживала біля волока між Волгою і Доном, то відстань у 15 днів буде видаватися досить реальною. Принагідно зазначимо, що дані “Худуд ал-‘алам” підтверджують цю інформацію.

Проте інформація про болгар (булгар), яких нараховувалося в Східній Європі кілька груп, загнала в глухий кут не одного мусульманського географа. Серед них був і ал-Мас‘уді. Зокрема, у своєму “Мурудж аз-захаб” ал-Мас‘уді повідомляє таке: “Город *Бургар* стоит на берегу Майтаса (Мэотис), и я полагаю, что этот народ живёт в Седьмом климате. Они [особый?] род тюрков, и караваны постоянно ходят от них в Хорезм, что в Хорасанской земле, а из Хорезма к ним; но дорога пересекает (кочевья) других тюрков, и караваны [должны] охраняться от них. В настоящее время, когда идет 332/943 год, бургарский царь мусульманин. <...> У бургар есть соборная мечеть. Этот царь (?) совершает походы на Константинополь с войском в 50 тыс. конников и более и рассылает свои грабительские [отряды] вокруг Константинополя (*хаулаха*) в страны Рима (*бияд Румийа*) и Андалусии, к бургундам (*бурджан*), галисийцам и франкам (*ифранджа*). От него до Константинополя около двух месяцев безостановочного пути через обитаемые земли и степи” [Минорский 1963, 197]. Дослідники вже давно відзначили, що в цьому фрагменті свого твору ал-Мас‘уді плутає волзьких булгар з дунайськими болгарами [Минорский 1963, прим. 36, 40]. Додамо до цього ще й приазовських та донських болгар, про яких згадував ал-Мас‘уді.

Інформація ал-Мас‘уді про Аланію відзначається більшою конкретністю. Він розташовує народ *al-Lan* між “Саріром” (областю в Дагестані. – *Авт.*) на Сході й “кашаками”-адигами на Заході [Минорский 1963, 221]. З інформацією ал-Мас‘уді перегукуються відомості Ібн Русте (перша половина X ст.), який повідомляє, що країна *ал-Лан* розташована “ліворуч” (на захід. – *Авт.*) від “царства Сарір” на відстані трьох днів шляху [Минорский 1963, 221]. У Костянтина Багрянородного (середина X ст.) не міститься чітких відомостей про територію Аланії – повідомляється лише, що Аланія межує з дев’ятьма “кліматами” Хозарії й володар Аланії може перетинати хозарам шлях до Саркела, до “кліматів” і Херсона [Константин 1991, 51–53]. Отже, у цьому разі зазначено, що територія Аланії X ст. виступала далеко на захід і на північ від нинішньої Осетії, у напрямку до Чорного моря й до Дону. Далі Костянтин повідомляє, що відстань від печенігів, які проживали в межиріччі Дніпра й Дону, до Аланії дорівнює шести дням шляху [Константин 1991, 156–157]. Отже, відповідно до даних ал-Мас‘уді та його сучасників, у першій половині X ст. східні кордони північнокавказької Аланії могли проходити поблизу території сучасного Дагестану (царства Сарір), але не доходили до Східного Кавказу, а західні – по р. Кубані, поблизу володінь предків сучасних адигомовних народів. Південними кордонами Аланії, природно, могли бути гори й передгір’я головного Кавказького хребта. Північні ж рубежі Аланії були нестійкі, тому що проходили по степу, етнополітична ситуація в якому не відзначалася стабільністю.

Не менш цікавими є свідчення ал-Мас‘уді про західних сусідів аланів – *кашаків*: “За царством аланов находится народ, называемый кашак и живущий между горой

Кабх и Румским (Византийским) морем. Этот народ исповедует религию магов. Среди этих мест нет народа более изысканной наружности, с более чистыми лицами, нет более красивых мужчин и более прекрасных женщин... В их стране производятся различные ткани из льна того сорта, который именуется *тала* (?) 'золото' и который более тонок и носок, чем сорт *дабики*; один отрез его стоит 10 динаров, и он вывозится в соседние страны ислама. Такие же ткани вывозятся и смежными народами, но славится сорт, вывозимый этими [кашаками]. Аланы более мощны, чем кашаки, которые не могли бы справляться с аланами, если бы их не защищали крепости на морском побережье..." [Минорский 1963, 206].

Неабиякий інтерес становлять також свідчення ал-Мас'уді про локалізацію земель кашаків. Як нам уже вдалося переконатися, кашаки проживали на захід від аланів, чия країна була розташована в Центральному Передкавказзі. Із заходу землі кашаків були обмежені морем, про яке ал-Мас'уді повідомляє: "По поводу моря, у которого они живут, мнения людей расходятся: одни полагают, что это Румское море, а другие – что это Нитас (Понт). Во всяком случае по морю от них недалеко до земель Трапезонда, откуда товары идут к нам на кораблях и с их стороны также отправляются [корабли]" [Минорский 1963, 206]. Цілком зрозуміло, що в цьому разі мова йде про Чорне море. Що ж стосується деякої плутанини в термінології в ал-Мас'уді, то В. Ф. Мінорський вищенаведений пасаж пояснив так: "Це показує, що Мас'уді використовував різні повідомлення. Його опис черкесів, очевидно, ґрунтується на розповідях чорноморських купців. Навіть у своєму пізнішому *ат-Танбіх* Мас'уді не виявляє ясного знання географії чорноморського басейну" [Минорский 1963, 206, прим. 83].

Серед дослідників уже давно викликає замішання повідомлення ал-Мас'уді про релігію кашаків (касогів) у цьому фрагменті твору. Цей пасаж В. Ф. Мінорський переклав так: "Этот народ исповедует религию магов" [Минорский 1963, 206]. У цьому разі незвичайно те, що кашаків віднесено до числа магів, тобто зороастрійців. Проте сліди зороастрійців на Північно-Західному Кавказі досі так і не були виявлені.

Насправді ж у творі ал-Мас'уді релігія кашаків у зазначеному фрагменті названа терміном *ал-маджусійя* ("і вони народ, який є прихильниками *ал-маджусійя*") [ал-Мас'уді 1966, 146], значення якого словники пояснюють як "релігія магів, вогнепоклонників". Цей пасаж В. Ф. Мінорський прокоментував так: «Мусульманські автори застосовують назву *маджус* до давніх русів і норманів, очевидно, через їхній звичай спалювати мертвих, як це описано в Ібн Фадлана... Це "спалювання на кораблі" <...> могло бути неправильно зрозуміле як "вогнепоклонство", що походить від ал-Марвазі <...>: "саклаби спалюють мертвих, тому що вони вогнепоклонники" <...>. Мені не вдалося з'ясувати, чи існували подібні звичаї в черкесів, серед яких на часи Мас'уді були і християни» [Минорский 1963, 206, прим. 81]. У зв'язку з цим нагадаємо, що зороастрійці не могли практикувати обряд трупоспалення, оскільки, виходячи з принципів зороастрійського віровчення, його прихильникам заборонено опоганювати мертвим тілом одну зі священних стихій – вогонь [Бойс 1994, 58–59].

У разі ж із народами Півночі ситуація має вигляд з точністю до навпаки – там, де мусульманські автори згадували вогнепоклонників, дуже часто практикувався обряд трупоспалення. Слід зазначити, що в більшості випадків для позначення язичників-вогнепоклонників мусульманські географи використовували вислів '*абада ан-нар* – "вклонятися вогню". Це словосполучення, наприклад, зустрічаємо у творі Ібн Русте, де мова йде про те, що мадяри і сакаліби вшановують вогонь [Хвольсон 1869, 27, 30]. Вислів '*абада ан-нар* ("вклонятися вогню") також наявний у тій частині твору ал-Марвазі (XII ст.), де йдеться про сакалібів [Minorsky 1942, 14, 22 arab.]. Останній пасаж становить інтерес ще й тому, що ал-Марвазі повідомляє таке: "...і спалюють свого мертвого, тому що поклоняються вогню" [Minorsky 1942, 14, 22 arab.].

Сам вислів *харака ал-мавта* – “спалювати мертвих” зустрічається не тільки у творі ал-Марвазі, а й в Ібн Русте, де йдеться про буртасів і сакалібів [Хвольсон 1869, 21, 29], а також в Ібн Фадлана при описі похоронних традицій русів [Ібн Фадлан 1939, 83, 212б *араб.*; Ковалевский 1956, 145, 212б *араб.*]. Знаходимо цей самий вислів також у тій частині твору ал-Мас‘уді “Мурудж аз-захаб”, де йдеться про те, що руси “спалюють своїх небіжчиків разом з їхніми тваринами, начинням та прикрасами” [Минорский 1963, 193; ал-Мас‘уді 1966, 135]. Дуже добре сутність обряду трупоспалення охарактеризована в “Рісалі” Ібн Фадлана, де сам рус про це каже таке: “...Вы берете самого любимого и самого уважаемого вами и оставляете его в прахе, и едят его насекомые и черви, а мы сжигаем его во мгновение ока, так что он немедленно и тотчас входит в рай...” [Ковалевский 1956, 145, 212б *араб.*]. Тому ніщо не заважає нам вважати, що аналогічні вірування існували й в інших народів, які практикували обряд трупоспалення.

Проведений аналіз свідчить, що не всі народи, які практикували обряд кремації, названі мусульманськими авторами вогнепоклонниками, наприклад буртаси. Водночас мадари, які не спалювали своїх померлих, віднесені Ібн Русте до числа вогнепоклонників. Що ж стосується ал-Мас‘уді, то у своєму “Мурудж аз-захаб” щодо русів він використовував термін *ал-джахілья* – “невігластво”; “язичництво, язичники” [Минорский 1963, 193; ал-Мас‘уді 1966, 135].

До цього варто додати, що в арабській мові для позначення зороастрійців, яких араби також схильні відносити до числа вогнепоклонників, існує безліч інших термінів. Виходить, що термін *ал-маджусія* – це узагальнювальна назва для всіх релігій, де вогню приписують особливі очисні функції.

Зовсім недавно Т. М. Калініна акцентувала увагу на тому, що О. Пріцак у своїх дослідженнях багато місця відводив поняттю *ал-маджус*. За її спостереженнями, одна з його робіт «висвітлювала інформацію марокканського історика ал-Марракуші (пом. після 1312) про набіг полководця еміра Кордови Хішама I (788–796) ал-Мутіса на “ард ар-Рум”, “Іфранджа” та “білад ал-маджус”». Т. М. Калініна не згодна з гіпотезою О. Пріцака, відповідно до якої слово *ал-маджус* має відповідати кельтському *magos*, яке можна порівняти з латинським *forum* – “місце торгівлі”. Це давало підстави О. Пріцаку вважати “маджус” норманами чи русами, тому що, на його думку, вони були піратами і торговцями [Калинина 2014, 8].

Свою незгоду Т. М. Калініна підтвердила такими аргументами: «О. Пріцак був обізнаний про згадування “ал-маджус” у Корані, що не завадило йому дотримуватися зазначеної теорії. <...> Маджуси згадуються в аяті Корану 22:17 <...> Коментатори гадали, що мова йде не тільки про релігію зороастрійців в Ірані до ісламу, а й, пізніше, про будь-яких вогнепоклонників і тих, хто піддавав померлих спаленню <...> Арабські джерела не сумнівалися в рівності значень норманів і маджусів. Про напад маджусів, тобто норманів, на Севілью в 844 р. згадували арабські автори IX–XVII ст. Ібн ал-Кутіба, Ібн Хайян, ал-‘Узрі, ал-Бакрі, Ібн ал-Асір, Ібн Са‘ід ал-Магрібі, Абу-л-Фіда, ан-Нувайрі, Ібн ал-Ізарі, Ібн ал-Хатіб, ал-Маккарі та ін. У всіх описах маджуси виступають як страшні розбійники, які приходили не з метою торгівлі, а для пограбувань та руйнування» [Калинина 2014, 8–9].

Справді, при описі деяких народів Європи арабомовні автори використовували термін *маджус* у значенні “язичники”, а не “торговці” чи “зороастрійці”. Зокрема, автор кінця IX ст. ал-Я‘кубі використовує термін *маджус* для позначення русів. У перекладі А. Я. Гаркаві фрагмент його “Книги країн” має такий вигляд: “На запад от города, называемого Аль-Джазира (Algesiras недалеко от Гибралтара. – А. Г.), находится город, именуемый Ишбилия (Севилья. – А. Г.), при большой реке, которая есть река Куртубы (Кордоба-Гвадалквивир. – А. Г.). В этот город вошли язычники (Маджус. – А. Г.), которых называют Рус, в 229 (=843–4) году и пленяли, и грабили, и жгли, и умервщляли” [Гаркави 1870, 63]. Коментуючи цей пасаж, А. Г. Гаркаві

висловив припущення, що ототожнення Маджус і Рус – це вигадка або ал-Я'кубі, або копієста його твору [Гаркаві 1870, 70–71].

Характерно, що ал-Мас'уді у своєму "Мурудж аз-захаб" використовує термін *ал-маджус* для позначення не тільки кашаків, а й русів і сакалібів. Зокрема, під назвою *маджус*, за даними А. Я. Гаркаві, вони згадані разом як жителі хозарської столиці: "Что же касается язычников (буквально народ из Маджус. – А. Г.), находящихся в стране хазарского царя, то некоторые племена из них суть Славяне и Русы. Они живут в одной из двух половин этого города и сожигают своих мертвецов с их выючным скотом, оружием и украшениями" [Гаркаві 1870, 129]. Принагідно зазначимо, що у використаному нами виданні "Мурудж аз-захаб" стосовно русів і сакалібів був ужитий термін *ал-джахліїя*, а не *маджус* [ал-Мас'уді 1966, 135] – чергування цих термінів, що траплялось в різних списках твору ал-Мас'уді, дає нам підставу припустити, що у сприйнятті середньовічних копіїстів поняття *ал-джахліїя* ("язичники") і *маджус* були якщо не тотожними, то взаємозамінними, принаймні в цьому конкретному випадку.

За даними А. Я. Гаркаві, в іншій частині свого твору ал-Мас'уді, поза зв'язком із русами, ще раз ототожнює слов'ян (сакалібів) із *маджус*: "Славяне разделяются на многие народы; некоторые из них суть христиане, между ними находятся также язычники (Маджус. – А. Г.), точно также солнцепоклонники. <...> Большая часть их племен суть язычники (Маджус. – А. Г.), которые сжигают своих мертвецов и поклоняются им" [Гаркаві 1870, 125].

Як бачимо, мусульманські автори при описі народів Європи, насамперед русів і сакалібів, використовували термін *маджус* найчастіше в значенні "язичники-вогнепоклонники, які спалюють своїх померлих". До цього ж кола народів були віднесені і кашаки-касоги, що не виключає того, що ал-Мас'уді релігію кашаків назвав терміном *маджусійя* [ал-Мас'уді 1966, 146], тому що ті спалювали своїх померлих. Це підтверджують дані археології.

Зокрема, за спостереженнями І. О. Гавритухіна та А. В. П'янкова, у Північно-Східному Причорномор'ї в VI–VII ст. цілком панували інгумації в кам'яних шухлядах або ґрунтових ямах [Гавритухин, Пьянков 2003а, 193–195]. Однак вже у VIII–IX ст. там, крім інгумаційних поховань у кам'яних шухлядах і простих ґрунтових ямах, з'явилися поховання, здійснені за обрядом кремації [Гавритухин, Пьянков 2003б, 195–200]. І все це відбувалося на тих теренах, де ал-Мас'уді розташовував кашаків. А це своєю чергою узгоджується з нашими припущеннями, що мусульманські автори при описі народів Європи, включаючи Північний Кавказ, використовували термін *маджус* або *ал-маджусійя* для позначення тих язичників-вогнепоклонників, які спалювали своїх померлих. Отже, повідомлення ал-Мас'уді про кашаків "і вони народ, який є прихильниками *ал-маджусійя*" дає змогу вважати, що тут мова йде зовсім не про зороастрійців.

Не менш цікаві дані ал-Мас'уді наводить про північно-західних сусідів кашаків: "За этой прибрежной нацией следует нация, чья страна называется Семь земель... Это большое и хорошо защищенное племя. Его земли простираются далеко, но я не знаю, к какой из наций оно принадлежит и какова его религия... К ним примыкает другое большое племя, отделенное от кашаков рекой, которая по величине подобна Евфрату и впадает в Нитас (Понт), на котором стоит Трапезонд..." [Минорский 1963, 207]. В. Ф. Мінорський у коментарях до цього фрагмента відзначив складність етнічної ідентифікації згаданих народів, але висловив припущення, що це могли бути болгари або мадяри, які проживали наприкінці IX ст. у степах Приазов'я [Минорский 1963, 207, прим. 86–87].

Виникає запитання: чи згадував ал-Мас'уді печенігів? Виявляється, що так. Він писав, що сусідами аланів і хозарів були чотири тюркські народи, з яких третій – це печеніги. З повідомлення ал-Мас'уді випливає, що ці тюркські племена жили в мирі

з хозарським каганом і правителем аланів [Заходер 1967, 70–76; Минорский 1963, 135, 149, 151, 209].

У результаті етнічна карта Півдня Східної Європи, за уявленнями ал-Мас'уді, вимальовується так: на захід від володінь хозар у Дагестані була розташована країна Сарір; на захід від країни Сарір розташовувалась у передгір'ях Центрального Передкавказзя країна аланів; західними сусідами аланів були кашаки, які проживали на північно-східному узбережжі Чорного моря; на північ від кашаків у степах Приазов'я проживали болгар; на північ від цих приазовських болгар у районі волока між Доном і Волгою мешкала одна група бургасів; друга група бургасів проживала на Півночі, на правобережжі Середньої Волги [Бубенок, Радівілов 2009, 26–39; Бубенок, Радівілов 2017, 17–40]. Ал-Мас'уді не подає чіткої інформації про локалізацію печенігів та інших народів Північного Причорномор'я. А це може свідчити про те, що в Причорномор'ї він ніколи не бував.

* * *

Що стосується даних “Худуд ал-‘алам” про народи степової частини Східної Європи, то вони виявляються ще більш заплутаними та потребують більш детального аналізу. На особливу увагу заслуговує список народів Східної Європи, наведений у трактаті, де фігурують як добре відомі етноніми, так і нові етнічні найменування. Саме ця особливість і дає нам змогу твердити про те, що автор “Худуд ал-‘алам” займався не лише компіляцією здобутків своїх попередників, а й міг додати в текст свого твору більш свіжі уявлення про народи південної частини Східної Європи.

Зокрема, говорячи про населення Середнього Поволжя, для позначення жителів лівого берега, де раніше були відомі булгари, автор використовував, але вже нетрадиційно, відомий раніше етнонім *Б-рмас*. Щодо локалізації області *Б-рмас* він повідомляє: “Слово про область Бургас. Зі Сходу і Півдня її – Гузи, із Заходу – річка Атиль, з Півночі – область Печенігів”. Уже сама така локалізація бургасів суперечить даним інших мусульманських авторів, які традиційно локалізують їх не на схід від Волги (Тиля), а на західному березі річки. Крім того, викликає певне здивування й інша інформація про область *Б-рмас*: “Люди її мусульмани. У них мова важка для розуміння. Царя називають Мес³, володіють возами і наметами. Їх три групи: Б-хдула, Аш-к-л, Б-лкар. Усі вони один з одним у війні перебувають, коли ж з'являється який-небудь ворог – один з одним друзі” [Туманский 1914, 95–96; Худуд ал-‘Алем 1930, табл. 38б]. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що дані “Худуд ал-‘алам” про народ *Б-рмас* у багатьох рисах повторюють інформацію Ібн Русте про волзьких булгар⁴. Що ж стосується інформації про власне бургасів більшості середньовічних авторів, то в “Худуд ал-‘алам” вона співвідноситься з даними про населення області *Барадзас*.

Щодо території барадзасів (власне бургасів) “Худуд ал-‘алам” повідомляє: “Слово про область Барадзас. Ця область, зі Сходу якої річка Атель, з Півдня її – Хозари, із Заходу – В-н-н-д-р, з Півночі – Печеніги-Тюрки”. Отже, є підстави локалізувати частину “барадзасів” не на Середній Волзі, а в степах Волго-Доння, поблизу від хозар. Відомості про спосіб життя “барадзасів” також цілком співвідносяться з інформацією попередніх мусульманських авторів про бургасів: “Частина цих людей дотримується релігії Гузів. Володіють наметами. Мертвих спалюють. Підкоряються Хозарам. Здобич їхня – шкіри (?) куниць⁵. У них два царі, які один з одним не спілкуються” [Туманский 1914, 95–96; Худуд ал-‘Алем 1930, табл. 38б].

Коментуючи цей пасаж, А. П. Новосельцев дійшов висновку, що анонімний автор “Худуд ал-‘алам”, “знайшовши у своїх попередників дві форми назви одного народу бургасів – бургас і бердас, <...> сприйняв їх за різні етноніми” [Новосельцев 1990, 18]. Однак етнонім *Б-радзас*, або *Барадзас*, до кінця X ст. не фігурував у творах попередніх авторів, хоча в Ібн Русте зустрічається схожа форма етноніма –

Б-р-дас [Хвольсон 1869, 19–21]. На думку Д. Є. Мішина, «така графічна різниця виявилася, мабуть, для автора "Худуд ал-'алам" нездоланною перешкодою, і в його книзі "буртас" і "б.рдзас" фігурують як різні народи». Крім того, дослідник відзначив, що фрагмент твору ал-Істахрі, інформатора для автора трактату, починається зі слів: "Буртас – назва області" [Мишин 2000, 57].

Однак нам здається, що причиною цієї плутанини для автора "Худуд ал-'алам" стала поява зовсім нової інформації, пов'язаної з етнонімом **Барадзас**, що до кінця X ст. не фігурував у творах більш ранніх авторів. Свого часу Б. М. Заходер та В. Ф. Мінорський звернули увагу на різні форми написання етноніма **Буртас** в авторів IX–XI ст. [Заходер 1962, 15; Мінорський 1963, 230; Minorsky 1937, 462]. В. Ф. Мінорський дійшов висновку, що форма **ф.рдās**, представлена в ал-Бакрі, є найбільш близькою до оригіналу [Minorsky 1937, 462]. Однак ми маємо в більшості випадків інші форми етноніма, що починаються з приголосного "б", а не "ф". Це можна пояснити тим, що мусульманські автори могли засвоїти цей етнічний термін із тюркських мов, де відсутній приголосний **ф** і внаслідок цього етнонім набув вигляду **б.ртās** чи **б.рдās**. Цією тюркською мовою має бути мова самих хозарів, про що може свідчити лист хозарського царя Йосипа, який згадує народ **бурт-с** [Коквцов 1932, 98]. У разі з етнонімом **Барадзас** ми бачимо аналогічну ситуацію, але при цьому зрозуміло, що цей етнонім мав поширення серед іншої тюркомовної групи.

Характерно, що тільки в "Худуд ал-'алам" згадані дві групи буртасів–"барадзасів": степові і лісові. Цього немає в попередників. Традиційно мусульманські автори згадували буртасів на Волзі або лише поблизу від хозарів (ал-Істахрі, Якут, Ібн Хаукаль), або по сусідству з волзькими булгарами (Ібн Русте, ал-Бакрі та ін). Винятки можуть становити лише згадані відомості ал-Мас'уді, який відзначає присутність буртасів не лише на Середній Волзі, а й біля волока між Доном і Волгою (914 р.). Отже, серед інформаторів автора "Худуд ал-'алам" був той, хто мав досить чітке уявлення про розселення буртасів на правому березі Волги як у районах нижньої, так і середньої течії. Варто також враховувати, що про "барадзасів" згадав лише один автор "Худуд ал-'алам". Отже, появу свідчень про носіїв етнопоніма "барадзас" варто пов'язувати з тією тюркомовною групою, яка наприкінці X ст., але на нетривалий час, посіла панівні позиції в степах Східної Європи. Цим народом могли бути лише огузи (гузи), які в 965 р. допомогли Святославу перемогти Хозарський каганат. А це може означати, що наприкінці X ст. вони стали панівною етнічною групою у степах Східної Європи.

Причину ж того, що змусило автора "Худуд ал-'алам" назвати волзьких болгар "буртасами", варто пояснити декількома факторами. По-перше, автор трактату побіжно дає зрозуміти, що на правобережжі Середньої Волги проживає частина "барадзасів". Отже, перед анонімним автором постало питання, де ж локалізувати область буртасів, про яких так багато писали його попередники. По-друге, в автора "Худуд ал-'алам" уже склалася збалансована система уявлень, відповідно до якої кожен народ поділяється як мінімум на дві частини, кожна з яких займає певне місце в просторі. Варто згадати "тюркських і хозарських печенігів", лісових і степових "барадзасів". По-третє, інформація про болгар (болгар), яких нараховувалося в Східній Європі кілька груп, заганяла в глухий кут не одного мусульманського географа (наприклад, ал-Мас'уді). Автор "Худуд ал-'алам" намагався знайти вихід із цієї ситуації. Тому для позначення дунайських болгар у трактаті був використаний новий етнонім **В-н-н-д-р**, а для позначення приазовських болгар – "внутрішні болгарі". Якщо були "внутрішні болгарі", то мали бути і "зовнішні болгарі".

Але повідомлення одного з основних інформаторів анонімного автора трактату Ібн Русте про розподіл волзьких болгар на три племені, одне з яких називається власне "б.лкар" [Хвольсон 1869, 19–22], не вписувалося в запропоновану схему розташування народів. За даними Ібн Русте, "Болгаре делятся на три отдела: один отдел зовется Берсула, другой – Эскгель, а третий – Болгар" [Хвольсон 1869, 22].

Тому автор “Худуд ал-‘алам” узяв до уваги повідомлення ал-Балхі та ал-Істахрі. Ал-Балхі повідомляє наступне: “...Буртасы живут рассеяно по берегам Итиля. Буртас – имя страны, также Русь и Хазар...” [Хвольсон 1869, 73]. Компілятор ал-Балхі та один з інформаторів автора “Худуд ал-‘алам” ал-Істахрі фактично повторив це повідомлення: “Буртас – имя страны, также Русь и Хазар...” Описуючи течію Волги-Итиля, ал-Істахрі також локалізує буртасів між булгарами і хозарами: “...проходит она через земли Болгар, потом через земли Буртас, пока не впадает в Хазарское море...” [Караулов 1901, 47, 49]. Отже, три групи волзьких булгар уявлялись автору “Худуд ал-‘алам” не як три племені, а як окремі групи трьох народів, які проживали не лише на північ від хозар у країні “Буртас”, а й в інших місцях Східної Європи. Відповідно до цього назва *Булгар* у трактаті фігурує не лише як етнонім, а й як “місто з невеликою областю, розташованою на березі Итиля”. Тому саме воно й було, за уявленнями автора “Худуд ал-‘алам”, столицею булгар у країні Буртас.

Отже, представлені в “Худуд ал-‘алам” відомості про носіїв назв “Буртас” і “Барадзас” дають змогу говорити про перший термін як про традиційний для мусульманської географічної літератури, а про другий – як про новий. Появу останнього варто пов’язувати із впливом кочівників-огузів, політичні позиції яких у другій половині X ст. настільки зміцніли, що давали змогу впливати навіть на уявлення мусульманських географів Саманідського часу. Саме одночасна наявність у трактаті назв “Буртас” і “Барадзас” змусила автора твору навмисне назвати волзьких булгар “буртасами”, а власне буртасів – “барадзасами”, що мало відповідати запропонованій автором трактату схемі про розподіл народів на частини, які посідали відведене для них автором “Худуд ал-‘алам” місце в його моделі світу.

Отже, проведений аналіз відомостей про буртасів, або барадасів, що містяться у творі ал-Мас‘уді “Мурудж аз-захаб” та анонівному трактаті “Худуд ал-‘алам”, дає змогу пристати до думки О. О. Тортіки, що “приволзька локалізація буртасів, як і раніше, є найприйнятнішою і найвідповіднішою змістові середньовічних географічних описів” [Тортіка 2007, 19]. За даними ал-Мас‘уді та “Худуд ал-‘алам”, у X ст. буртаси (барадзаси) були розселені принаймні у двох регіонах Хозарського каганату на захід від Волги: на правобережжі Середньої Волги; у степах Волзько-Донського межиріччя. Тобто виходить, що мусульманські купці під час просування маршрутом до Волзької Булгарії мали двічі зустріти буртасів на правому березі Волги: біля волока, у місці найбільшого зближення Дону і Волги, та на західному, протилежному від країни волзьких булгар, березі. Саме цей фактор знайшов своє відображення у відомостях про буртасів у творі ал-Мас‘уді “Мурудж аз-захаб” та “барадзасів” анонівного автора “Худуд ал-‘алам”. Існування двох груп буртасів пояснює, чому деякі мусульманські автори вказували, що буртаси живуть на берегах Итиля-Волги “розсіяно”, та при цьому локалізували буртасів по сусідству або з волзькими булгарами, або ж із хозарами.

Однією із найзагадковіших етнічних груп, згаданих у “Худуд ал-‘алам”, є “внутрішні болгары”. Невідомий мусульманський автор повідомляє про них кілька разів. Зокрема, уперше “внутрішні болгары” згадані на початку трактату, де йде опис морів. Автор цього твору відзначає, що північні межі Чорного моря (Pontos) займають “печеніги (Bajanāk), хозари (Khazār), мірвати (Mirvāt), внутрішні болгары (Bulghār-i dākhil) та сакаліби (Saqlāb)” [Худуд ал-‘Алем 1930, *табл. 3а*; Minorsky 1937, 54].

У розділі, присвяченому горам, автор “Худуд ал-‘алам” описує гори, які начебто були розташовані між “внутрішніми булгарами” і руссю: “...потім вони досягають хозарських печенігів і відділяють внутрішніх булгар від русі (miyān-i Bulghār-i dākhil [va*] Uḡūs biburraḡh)” [Худуд ал-‘Алем 1930, *табл. 3а*; Minorsky 1937, 67]. Надалі володіння “внутрішніх булгар” були згадані в списку країн, де вони виявилися в одній групі з територіями, які населяли такі народи: “...сакаліби (Saqlāb), хозарські печеніги (Bajanāk-i Khazār), мірвати (Mirvāt), внутрішні болгары (Bulghār-i

dākhil), Рус (Rūs)...” [Худуд ал-'Алем 1930, *табл. 13a*; Minorsky 1937, 83]. Далі “внутрішні болгар” згадуються при описі країни сакалібів: “На схід від цієї країни проживають внутрішні болгар (Bulghār-i andarūni) і деякі з русів; на південь від неї розташовані деяка частина моря Гурз (Чорного. – *Авт.*) і якась частина Руму (Візантії. – *Авт.*); на захід і північ від неї – незаселені простори Півночі” [Худуд ал-'Алем 1930, *табл. 37b*; Minorsky 1937, 158].

І, звичайно ж, найдокладніша інформація міститься в розділі, присвяченому опису країни “внутрішніх болгар” (Bulghār-i dākhil): “На схід від неї розташований Мірват (Mīrvāt); на південь від неї розташоване море Гурз; на захід від неї проживають сакаліби (Saqlāb); на північ від неї розташовані гори Рус. Це країна без міст. Жителі хоробрі, войовничі і вселяють страх. Їхні вдачі походять на вдачі тих тюрків, які живуть по сусідству з країною хозар. З усіма русами в них війна; зі всіма околицьними областями вони ведуть торгівлю. Вони володіють баранами, зброєю і пристосуваннями для війни” [Худуд ал-'Алем 1930, *табл. 38a, 30–31*; Minorsky 1937, 160]. Далі “внутрішні болгар” відразу ж згадані при описі країни мірватів: “На схід від неї розташовані якісь гори і деякі з хозарських печенігів; на південь від неї – деякі з хозарських печенігів і море Гурз; на захід далі розташовані деякі частини моря Гурз і внутрішні болгар; на північ трохи далі розташовані гори В.н.н.д.р” [Худуд ал-'Алем 1930, *табл. 38a, 30–31*; Minorsky 1937, 160]. Надалі в тексті “Худуд ал-'алам” “внутрішні болгар” більше не згадуються.

Як бачимо, головними орієнтирами для локалізації “внутрішніх болгар” є загадкові “мірвати”, так звані “хозарські печеніги”, Рус та море Гурз. Однак дослідники дотепер не могли дати точну локалізацію “внутрішніх болгар”. Щодо цих питань існує кілька думок.

Так, Ф. Вестберг схильний був ідентифікувати “внутрішніх болгар” із “чорними”, про яких згадували Костянтин Багрянородний та “Повість минулих літ” [Вестберг 1908, 243–244; 1908, 386–389; Minorsky 1937, 439]. У другій половині ХХ ст. в історичній літературі набула поширення цікава концепція М. Я. Мерперта, викладена ним у роботі “Найдавніші болгарські племена Причорномор'я” [Мерперт 1958, 586–615]. Як і Ф. Вестберг, М. Я. Мерперт вважав, що “чорні болгар” були тотожні “внутрішнім болгарам” східних авторів. Внутрішні болгар – це мешканці Дніпро-Донського межиріччя [Мерперт 1958, 604–608, 615].

Свого часу Й. Маркварт виявив зацікавлення цим питанням і висловив припущення, що “внутрішні болгар” мусульманських авторів мають стосунок до дунайських болгар [Marquart 1903, 503–506, 517–519]. Однак найбільш обґрунтований вигляд ця гіпотеза набула в коментарях В. Ф. Мінорського до “Худуд ал-'алам”. Там дослідник висловив припущення, що розподіл болгар на “зовнішніх” і “внутрішніх” у географічну літературу, найімовірніше, міг увести ал-Балхі (близько 850–934 рр.), який у своїй “Книзі видів Землі” описав країну волзьких булгар і згадав про “Зовнішній Булгар”, що був там розташований [Minorsky 1937, 438–439; Гаркави 1870, 274–275]. А. Я. Гаркаві переклав фрагмент про цей центр так: “Внешний Булгар есть небольшой город, не имеющий многих селений. Известен же он потому, что служит складочным местом (или гаванью) этих государств” [Гаркави 1870, 275]. Крім того, ал-Балхі першим згадав і про “внутрішніх болгар”. Зокрема, вперше вони згадані при огляді розмірів відомого світу: “Что касается ширины земли, от крайней её оконечности на севере до крайней её оконечности на юге, то она начинается от берегов Окружающего моря, достигает земли Яджуджа, затем проходит по верхней части Славонии, просекает землю внутренних Булгар и Славонию, и идёт по стране Рум к Сирии...” [Гаркави 1870, 274]. Вдруге про “внутрішніх” болгар ал-Балхі згадує при описі сусідів русів: “Русы эти ведут торг с Хазаром, Румом и Великим Булгаром. Они граничат с Румом на севере. Они многочисленны и так сильны, что наложили дань на пограничные области из Рума. Внутренние Булгары

суть християне” [Гаркави 1870, 277]. Як бачимо, ал-Балхі використовував термін “внутрішні болгар” для позначення дунайських болгар.

За спостереженнями В. Ф. Мінорського, термін “внутрішні болгар” одним із перших міг широко використовувати ал-Істахрі (близько 850–934 рр.) у своєму творі “Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік” (Книга шляхів і держав), де він кілька разів згадує про них. Зокрема, першого разу він повідомляє, що руси торгують з хозарами, Візантією та Великою Болгарією (Bulghār al-a‘zam). При цьому арабський географ уточнює, що вони (руси) межують із Півночі з Візантією і їхня кількість значна. Їхня могутність відома через те, що вони обклали хараджем (даниною) Візантію і “внутрішніх болгар”, які проживають біля їхньої країни. Далі він додає, що “внутрішні болгар” є християни [al-Istakhri 1927, 226; Minorsky 1937, 438–439]. В іншому фрагменті міститься майже такий же пасаж, але замість русів згадана “Велика Болгарія”, що також межує з Візантією з Півночі і збирає з останньої данину. І відразу сказано, що серед “внутрішніх болгар” є християни і мусульмани [al-Istakhri 1927, 286; Minorsky 1937, 439]. Крім того, ал-Істахрі згадує “внутрішніх” болгар у зв’язку із сюжетом про Гога і Магога. За його словами, меридіан проходить з півночі на південь через володіння сакалібів, “внутрішніх болгар” і йде уздовж Візантії і Сирії [al-Istakhri 1927, 7; Minorsky 1937, 439]. Однак дані про “Зовнішній Булгар” в ал-Істахрі відсутні, хоча в нього є інформація про якесь “невелике місто” у країні волзьких болгар [al-Istakhri 1925, 225].

Цілком можливо, що арабомовний автор другої половини X ст. Ібн Хаукаль міг запозичити частину інформації про внутрішніх болгар від ал-Істахрі. На цю думку наводить фрагмент його твору, який присвячено нападу русів на хозар: “Внутренние булгары – християне и мусульмане, но в наше время народ русы не оставил (ничего) этого ни у булгар, ни у буртасов, ни у хазар, кроме разбросанной неполной (части страны, земли?), выслеживали (их) в ней, те же, кто (уцелели), надеялись остаться в соседних областях...” [Новосельцев 1990, 221]. У цьому разі йдеться про болгар-християн, які проживали на Дунаї, і болгар-мусульман, які мешкали на Середній Волзі. Останні ніколи не могли бути внутрішніми. Отже, Ібн Хаукаль міг при компіляції повторити помилку ал-Істахрі або його інформаторів.

Така заплутана і суперечлива інформація як ал-Істахрі та інших арабомовних авторів, так і анонімного автора “Худуд ал-‘алам” змусила В. Ф. Мінорського зробити припущення, що термін “внутрішні болгар” явно протиставлявся терміну “зовнішні булгари” (Bulghār al-khārija), який в ал-Істахрі був згаданий як “невелике місто” [Minorsky 1937, 440; al-Istakhri 1927, 225]. У результаті В. Ф. Мінорський подумав, що дунайські болгары були відомі в різних мусульманських авторів під назвами, що відрізняються: в Ібн Хаукаля як “бурджан”; в Ібн Русте – “болгар”; в ал-Істахрі “внутрішні болгары”; а в Гардізі – “В.н.н.д.р” [Minorsky 1937, 440]. Однак слід зазначити, що не всі дослідники дотримувалися дунайської локалізації “внутрішніх болгар”.

Зокрема, В. В. Бартольд спирався насамперед на дані “Худуд ал-‘алам”. Саме це дало йому змогу локалізувати “внутрішніх болгар” набагато далі на Схід. На його думку, “внутрішні болгары” мали проживати на північ від Чорного моря, де їхніми північними сусідами мали бути сакаліби і руси, а східними сусідами – загадкові “мірвати” та “хозарські печеніги” [Худуд ал-‘Алем 1930, 29].

Тому варто з’ясувати, чи був термін “внутрішні болгары” самоназвою частини болгар, чи це була вигадана мусульманськими географами назва народу. На користь першої версії свідчить існування аналогічних назв серед інших тюркомовних народів. Дуже показові щодо цього, наприклад, огузи.

Зокрема, при аналізі соціальної структури огузьких племен особливий інтерес становить огузький епос “Деде Коркут” (XV ст.), за даними якого кожне огузьке плем’я поділялося на “зовнішніх” і “внутрішніх”. При цьому під час війни “внутрішні” огузи займали центр і ліве крило, а “зовнішні” – праве [Курылев 1964, 2–5]. Якщо

враховувати, що огузи дотримувалися традиційної північної орієнтації [Кононов 1978, 114], то "внутрішні" огузи становили західну частину, а "зовнішні" – східну. А це може означати, що при формуванні огузького союзу племен цей принцип переносився на вищий рівень об'єднання, тобто огузам був притаманний, як і іншим середньовічним кочівникам, поділ на західне і східне угруповання [Курылев 1964, 2–5]. При цьому західні племена огузів стали називатися "внутрішніми", а східні – "зовнішніми". Ніщо не заважає нам вважати, що подібна картина спостерігалася і серед ранньосередньовічних болгар.

Нагадаємо думку О. Прицака, що протягом усього Середньовіччя напрямок головної орієнтації серед кочівників мінявся. Споконвічно переважала північна орієнтація, потім – східна, а в часи Чингісхана – південна. Отже, ліве і праве крила у військово-територіальній системі кочівників споконвічно розташовувалися відповідно на заході і сході, а через кілька сторіч усе стало з точністю до навпаки – ліве крило стало східним, а праве перемістилося на захід [Pritsak 1981, 381–382]. Досить подивитися на карту Монголії, щоб переконатися в цьому: Внутрішня Монголія розташована на схід від Зовнішньої (Халха) Монголії. Зважаючи на те, що ранньосередньовічні болгары мали північну орієнтацію, є сенс локалізувати племена лівого крила їхнього об'єднання на заході, а правого крила – на сході. Тому не виключено, що західні племена болгар могли називатися "внутрішніми", а східні – "зовнішніми".

Отже, начебто виходить, що термін "внутрішні болгары" міг потрапити до мусульманських географів безпосередньо із середовища кочового світу, тобто він був самоназвою частини болгар. Однак інформація іншого характеру змушує засумніватися в цьому.

Зокрема, на картах античного географа Клавдія Птолемея, який жив у II ст., зображена Скіфія, що поділяється на Внутрішню і Зовнішню. При цьому Внутрішня Скіфія (Scythia Intraimaum) розташовувалася на сході Азійської Сарматії і займала степові простори на схід від річки Ра (Волги). На південному заході Внутрішня Скіфія межувала з Каспійським морем. На сході, вже в Центральній Азії, Внутрішня Скіфія межувала із Зовнішньою Скіфією (Scythia Extraimaum). На північ і схід від Скіфії, за Птолемеєм, була розташована Terra Incognita. Як бачимо, традиція розподілу кочівників на "внутрішніх" і "зовнішніх" походить від часів Античності.

За спостереженнями Т. М. Калініної, дані про Зовнішню і Внутрішню Скіфії запозичив у Птолемея і піддав змінам мусульманський географ ал-Хорезмі, який жив у першій половині IX ст. Т. М. Калініна вважає: «Так само як дві Сарматії Птолемея, ал-Хорезмі наповнив іншим змістом грецький термін "Скіфія" <...> Птолемеєм називає Скіфію по цей бік гори Імаус, звичайно іменовану Внутрішньою, а Скіфію за горою Імаус, відому як Зовнішня. Гора Імаус в обох авторів співвідноситься з реальними Гімалаями і частиною Тибету <...> Внутрішню Скіфію Птолемея ал-Хорезмі називає "Іскутія – країна тюрків"» [Калинина 1984, 196–197].

Отже, не виключено, що у свідченнях мусульманських авторів про розподіл болгар на "внутрішніх" і "зовнішніх" знайшла відображення традиція Птолемея про кочівників Скіфії. Виходить, що термін "внутрішні" має означати "ближні", тобто "західні", а "зовнішні" – "далекі", тобто "східні". Здавалося б, є підстави говорити про те, що поширення етнотопонімів цього типу є одним із результатів впливу Птолемея на мусульманську географічну традицію. Водночас привертає увагу те, що і Птолемеєм, і мусульманські географи називали "внутрішніми і зовнішніми" тільки представників кочового світу. Можна припустити, що Птолемеєм міг запозичити цю традицію від сучасних йому кочівників. Тому не виключено, що розподіл на "внутрішніх і зовнішніх" міг зберігатися в ранньосередньовічних болгар та їхніх кочових сусідів від їхніх попередників часів пізньої Античності.

Відповідно до цього можна прокоментувати повідомлення ал-Балхі про волзьких болгар у трохи іншій площині. Нагадаємо, що він згадав про "Зовнішній Булгар" [Гаркави 1870, 275]. Очевидно, тут мова йде про одне міське поселення волзьких

булгар, які були східними, тобто “зовнішніми”, відносно інших болгар. Про етнічний склад болгар Середньої Волги письмові джерела почали писати лише в X ст. Досить детальний опис цих племен нам дали мусульманські інформатори. Нагадаємо, що, за їхніми свідченнями, волзькі булгари були неоднорідні, бо вони поділялися на три групи: *б.рсула*, *аскел* і власне *булгар* [Заходер 1967, 28, 48]. Однак інформація Ібн Фадлана дає змогу вважати, що раніше до складу племінного союзу болгар Середньої Волги входило і четверте плем'я *суваз*, або *сувар* [Ковалевский 1956, 138–139]. Дослідники вже давно дійшли висновку, що міські поселення Сувар і Булгар були центрами племен, які від початку входили до складу об'єднання волзьких болгар [Греков, Калинин 1948, 160–163]. Отже, у повідомленні ал-Балхі про місто “Зовнішній Булгар” можна бачити центр одного з племен об'єднання. Нагадаємо, що ал-Балхі назвав “внутрішніми” болгар Нижнього Дунаю [Гаркави 1870, 277]. Виходить, що на роль цього міського центру може цілком підходити місто Булгар, назване ал-Істахрі “невеликим містом” у країні волзьких болгар [al-Istakhri 1925, 225].

З другого боку, стає зрозуміло, чому ал-Балхі та ал-Істахрі назвали дунайських болгар “внутрішніми” [Гаркави 1870, 277; al-Istakhri 1927, 226]. Адже вони, на думку їхніх інформаторів, були найбільш західною групою всіх болгар. Цілком очевидно, що позначення цих болгар терміном “внутрішні” могло потрапити у твір ал-Істахрі завдяки посередництву балканських інформаторів, які не мали чіткої інформації про східні групи болгар. Тобто цим і можна пояснити відсутність у творі ал-Істахрі свідчень про “зовнішніх” болгар. Аналогічну картину спостерігаємо й у “Худуд ал-‘алам”. Але там відсутність свідчень про “зовнішніх” болгар можна пояснити іншими факторами.

По-перше, у трактаті є шість згадувань про “внутрішніх” болгар. Із них у п'ятьох випадках вони позначені терміном *Bulghār-i dākhl* [Худуд ал-‘Алем 1930, *табл. 3а, 13а, 38а, с. 30–31*; Minorsky 1937, 54, 67, 83, 160] і лише в одному випадку їх позначено словосполученням *Bulghār-i andarūni* [Худуд ал-‘Алем 1930, *табл. 37b*; Minorsky 1937, 158]. За даними Ф. Штайнгасса, терміни *andarūni* і *dākhl* справді можна перекласти з перської як “внутрішні”, хоча перший має більше семантичних значень [Steingass 1998, 109, 494]. Необхідно відзначити, що в тому фрагменті трактату, де для позначення болгар використаний термін *Bulghār-i andarūni*, зазначено, що від землі цих болгар “розташовані деяка частина моря Гурз (Чорного. – *Авт.*) і деяка частина Рума (Візантії. – *Авт.*)” [Худуд ал-‘Алем 1930, *табл. 37b*; Minorsky 1937, 158]. Це якось не узгоджується з іншою інформацією “Худуд ал-‘алам” про “внутрішніх” болгар, хоча дуже нагадує свідчення ал-Істахрі [al-Istakhri 1927, 226]. На підставі цього можна зробити припущення, що джерел про “внутрішніх” болгар в автора “Худуд ал-‘алам” було як мінімум два.

По-друге, якщо дотримуватися запропонованої схеми, то виходить, що “зовнішніми” мають бути булгари Середнього Поволжя. Однак, говорячи про населення Середнього Поволжя, для позначення жителів лівого берега, де раніш були відомі булгари, автор “Худуд ал-‘алам” використовував, як вже зазначалось, відомий раніше етнонім *Б.ртас*.

У зв'язку з цим виникає також ще одне запитання: чому анонімний автор “Худуд ал-‘алам” не використовував назву “внутрішні булгари” для позначення найбільш західної групи болгар, які проживали на Дунаї? Відзначимо, що дослідники вже неодноразово висловлювали думку, що в цьому трактаті вони були названі терміном *В.н.н.д.р.* [Minorsky 1937, 465–471]. У “Худуд ал-‘алам” про область *В.н.н.д.р.* сказано: “На схід від неї – барадзаси (буртаси. – *Авт.*); на південь від неї – хозари; на захід від неї – гори; на північ від неї – мадяри. Вони (жителі цієї країни. – *Авт.*) боягузливі, слабкі, бідні і володіють деякими речами” [Худуд ал-‘Алем 1930, *табл. 38b*; Minorsky 1937, 162–163].

Крім того, володіння **Н.н.д.р** були згадані в списку країн, де вони виявилися в одній групі з територіями, які були населені такими народами: "...сакаліби (Saqlāb), хозарські печеніги (Bajanāk-i Khazār), мірвати (Mirvāt), внутрішні болгари (Bulghār-i dākhl), Рус (Rūs), мадяри, Н.н.д.р, тюркські печеніги..." [Худуд ал-'Алем 1930, табл. 13а; Minorsky 1937, 83]. Цілком можливо, що згадані тут **Н.н.д.р** і є **В.н.н.д.р**.

Особливий же інтерес становлять свідчення про цю етнічну групу, що містяться в розділі, присвяченому опису країни мадярів: "На захід від неї розташовані гори; південніше неї – плем'я християн (tarsāyān), яке називається В.н.н.д.р; на захід і північніше (мадярів. – Авт.) розташовані області (nawāhi) Русі" [Худуд ал-'Алем 1930, табл. 19а; Minorsky 1937, 101]. Судячи з такої локалізації мадярів, у цьому разі мова може йти про ситуацію кінця IX ст., коли мадяри проживали на землях Північно-Західного Причорномор'я в місцевості Ателькузу. Тому не варто дивуватися, що їхніми південними сусідами були **В.н.н.д.р**, у яких є сенс бачити болгар-християн Нижнього Дунаю.

Як уже було зазначено, на північ від країни мірватів розташовувалися гори В.н.н.д.р: "На схід від неї розташовані якісь гори і деякі з хозарських печенігів; на південь від неї – деякі з хозарських печенігів і море Гурз; на захід далі розташовані деякі частини моря Гурз і внутрішні болгари; на північ трохи далі розташовані гори В.н.н.д.р" [Худуд ал-'Алем 1930, табл. 38а; Minorsky 1937, 160]. Найімовірніше, цей топонім має стосунок до перебування мадярів у причорноморських степах.

Згадано народ **В.н.н.д.р** і при описі розташування країни хозар: "На захід від неї розташовані гори; на північ від неї знаходяться барадзаси і Н.н.д.р" [Худуд ал-'Алем 1930, табл. 38а, 30–31; Minorsky 1937, 161]. Виходячи з того, що хозари проживали в Дагестані і на Нижній Волзі, можна вважати, що народ **Н.н.д.р**, у якому резонно бачити **В.н.н.д.р**, проживав десь на північ від хозар. Однак це не збігається з іншою інформацією "Худуд ал-'алам", відповідно до якої цей народ мав проживати на захід від хозар. Проте відомості трактату про країну барадзасів усувають цю суперечність: "Ця область, на схід від якої ріка Атель, на південь від неї – Хозари, на захід – В.н.н.д.р, на північ – Печеніги-Тюрки" [Худуд ал-'Алем 1930, табл. 38б; Туманский 1914, 95–96; Minorsky 1937, 162].

Отже, у "Худуд ал-'алам" міститься шість згадувань про народ **В.н.н.д.р**, або **Н.н.д.р**. Цілком очевидно, що виникнення форми етноніма **Н.н.д.р** є результатом непорозуміння. Усе це наводить на думку про те, що в первісному арабському тексті містилася назва народу **В.н.н.д.р**, першу частину якого автор "Худуд ал-'алам" у деяких випадках помилково прийняв за сполучник **ва** – "і". За спостереженнями В. Ф. Мінорського, назва цієї етнічної групи мала різні форми в середньовічних авторів. Зокрема, фарсомовний автор Гардізі (XI ст.) використовував термін **Н.н.д.р.**, ал-Мас'уді (X ст.) – **В.л.н.д.р**, а в Розлогій редакції листа Йосипа є дуже близький термін – **В.н.н.т.р**. [Minorsky 1937, 465–471; Коковцов 1932, 92].

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що інформація про "внутрішніх" болгар потрапила до інформаторів автора "Худуд ал-'алам" із Хозарії. Отже, тут мова йде про болгар, які проживали на території Хозарського каганату. Варто нагадати, що дунайських болгар автор трактату назвав **В.н.н.д.р**, а волзьких болгар – **Б.ртас**. Метод виключення дає змогу не відносити дунайських болгар і волзьких болгар до "внутрішніх" [Бубенок 2017, 66–88]. Тож цілком очевидно, що анонімний автор "Худуд ал-'алам" назвав "внутрішніми", тобто західними, тих болгар, які проживали в степах Подоння і Приазов'я. Це припущення повністю відповідає схемі В. В. Бартольда, згідно з якою володіння "внутрішніх" болгар були розташовані на північ від Чорного моря і межували з Руссю та "хозарськими печенігами", які проживали у Східному Приазов'ї [Худуд ал-'Алем 1930, 29].

Походження назв печенігів також становить особливий інтерес. Як відомо, опинившись наприкінці IX ст. в межиріччі Волги і Яіка, печеніги зазнали нападу з боку

узив, унаслідок чого переселилися на захід у південноруські степи [Константин 1991, 155]. Анонімний автор “Худуд ал-‘алам” згадував у зв’язку із цим як “тюркських”, так і “хозарських” печенігів, володіння яких розташовувалися на північ від північнокавказької Аланії [Minorsky 1937, 160]. Автор “Худуд ал-‘алам” зазначав, що тюркські печеніги живуть у районі, що зі сходу обмежується землею гузів, з півдня – буртасами, або барадасами, на заході – землею мадярів та русів, на півночі – річкою Рутою [Minorsky 1937, 101].

Костянтин Багрянородний підтверджує цю інформацію. За його даними, на схід від Дніпра, у безпосередній близькості від Хозарії та північнокавказької Аланії, проживали печенізьки феми (племена) Куарцицур, Сірукалпеї, Вороталмат та Вулацопон, а в степах Правобережжя – Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої та Явдієртім [Константин 1991, 155, 158]. Існування назви “тюркські печеніги” дає підстави вважати, що в другій половині X ст. причорноморських печенігів очолив харизматичний клан тюркського походження. На думку О. Прицака, цей харизматичний клан мав назву *Thonuzoba* [Pritsak 1976, 15].

Як уже зазначалось, “Худуд ал-‘алам” також повідомляє нам про якихось “хозарських печенігів”: “На схід від них гори хозар; на південь від них алани; на захід від них море Гурз (Азовське. – *Авт.*); на північ від них країна Мірват” [Minorsky 1937, 160]. Очевидно, володіння цих союзних хозарам печенігів розташовувались десь у Нижньому Подонні та Передкавказзі. Характерно, що там же на Нижньому Доні печеніги проживали аж до XII ст. Іпатіївський літопис свідчить, що ще в 1116 р. “бишася Половци с Торки и с Печенегы у Дона, и секошася и две ноши, и придоша в Русь до Володимеру Торци й Печенези” [Ипатьевская... 1843, 204].

Саму появу печенігів у степах Азовсько-Каспійського міжмор’я анонімний автор трактату описує так: “Они в древности были сборищем из печенегов турецких, пришли сюда, овладели силой этой областью и здесь поселились. Они владеют палатками, шатрами, (всяким) скотом и баранами. Они переходят с места на место в этой области в зависимости от пастбищ, находящихся в хазарских горах; хазарские пленники, попадающие в мусульманские области, большею частью происходят отсюда” [Худуд ал-‘Алем 1930, 31]. Тобто є підстави вважати, що частина печенігів могли силоміць захопити хозарську територію поблизу Саркела лише в період значного послаблення Хозарського каганату – у середині X ст. Згадування автором “Худуд ал-‘алам” “тюркських печенігів” дає змогу бачити в цих переселенцях одне із племен печенігів причорноморських. О. Прицак вважав, що цими “хозарськими печенігами” стало приазовське печенізьке плем’я воротолмат [Pritsak 1976, 14].

Сучасні дослідники однак в думці, що володіння цієї групи печенігів доходили до хозарського Саркела. Показово, що мусульманські автори, описуючи події першої половини X ст., жодного разу не згадують печенігів у районі Саркела. Інформація про “хозарських печенігів” міститься лише в компілятивному трактаті “Худуд ал-‘алам”, написаному вже наприкінці X ст.

Як бачимо, південними сусідами хозарських печенігів були північнокавказькі алани. Про них у трактаті “Худуд ал-‘алам” йдеться: “Слово об области аланов и городах ее. Эта область в ущельях и горах; богатое место; царь их – христианин. У них тысяча больших деревень; между жителями есть христиане и идолопоклонники, горцы и степняки. Касек – город в стране алан, расположенный на берегу Черного моря; место богатое; в нем есть купцы. Хайлан – город, где находится войско этого царя. Ворота аланские – город, похожий на крепость, на вершине горы; каждый день 1000 человек по очереди охраняют стену этой крепости” [Худуд ал-‘Алем 1930, табл. 38а, 30–31]. Як бачимо, у X ст. етнопонім *Касек* вже знаходився в країні аланів, що цілком узгоджується з більш ранньою інформацією ал-Мас’уді про набіги аланів на землі кашаків [Минорский 1963, 206]. Це в кінцевому підсумку мало привести до підкорення касогів аланами.

Отже, відповідно до даних "Худуд ал-'алам", етнополітична ситуація на Півдні Східної Європи уявляється такою: на захід від хозар була розташована країна Сарір; західніше неї розташовувались володіння аланів, які доходили до чорноморського узбережжя, де були володіння вже підкорених ними касогів (касеків-кашаків); на північному заході від аланів були розташовані володіння хозарських печенігів; на північ від них у степах Приазов'я розташовувалися землі внутрішніх болгар; східними сусідами цих приазовських болгар були степові барадзаси (буртаси), які мали мешкати в районі волока між Доном і Волгою; на захід від внутрішніх болгар у причорноморських степах кочували тюркські печеніги; їхніми південно-західними сусідами був народ **В-н-н-д-р**, у якому є сенс бачити дунайських болгар. Отже, ця інформація вже відрізняється від даних ал-Мас'уді, який описав ситуацію першої половини X ст.

В остаточному підсумку можемо констатувати, що анонімний автор "Худуд ал-'алам" використовував твори своїх попередників – мусульманських географів IX–X ст. для створення власної картини світу. Природно, він зіштовхнувся з низкою труднощів, пов'язаних із різноманітною термінологією на позначення народів у різних географів. Це змусило анонімного автора трактату відмовитися від багатьох фрагментів попередніх творів, а матеріал, що залишився, піддався значній обробці.

Зокрема, у "Худуд ал-'алам" є інформація, яку ми не зустрічаємо в ал-Мас'уді. Насамперед це дані про степових і лісових барадзасів (буртасів), свідчення про існування внутрішніх болгар у Приазов'ї, про поділ печенігів на "тюркських" та "хозарських", про підкорення кашаків (касогів) аланами тощо. Все це спонукає думати, що анонімний автор користувався не лише даними своїх попередників кінця IX – першої половини X ст., серед яких був ал-Мас'уді, а й відобразив більш пізні факти. Найімовірніше, другою групою його інформаторів були ті географи, які описали ситуацію на Півдні Східної Європи в середині X ст., що передувала падінню Хозарського каганату. Порівняльний аналіз "Худуд ал-'алам" із твором ал-Мас'уді "Мурдж аз-захаб" дає змогу побачити не тільки колишні етноніми (*сарір, алан, хозар, саклаб, руси, маджар, б-ртас, кифчак, гуз, касек*), а й нові (*хозарські печеніги, мірват, в-н-н-д-р, тюркські печеніги, внутрішні болгары, барадзас*) [Бубенок, Радівілов 2009, 26–39; Бубенок, Радівілов 2017, 17–40]. Все це дає підстави ставитися до інформації анонімного трактату "Худуд ал-'алам" менш скептично.

¹ У В. Ф. Мінорського цей фрагмент має такий вигляд: "В верхней части хазарской реки (Волги. – Авт.) есть проток (*масабб*), вливающийся в залив моря Нитас (Понт) – море русов" [Минорский 1963, 196–197].

² Араб. *халідж* – букв. "затока", а не "протока".

³ У цьому титулі дуже легко впізнається ім'я відомого царя волзьких болгар "Ал-муш", але без першого складу, що, очевидно, сприймався автором "Худуд ал-'алам" як артикль.

⁴ Для порівняння можна навести російський переклад цитати з твору Ібн Русте: "Булгаре делятся на три отдела: один зовется Берсула, другой – Эсегель, а третий – Булгар" [цит. за: Хвольсон 1869, 22].

⁵ Є сенс порівняти цю інформацію з повідомленням Ібн Русте про буртасів: "Буртасы имеют верблюдов, рогатый скот и много меду; главное же богатство их состоит в кунных мехах; одни из Буртасов сожигают покойников, другие хоронят. Земля их обитаема, ровна, а из деревьев чаще всего встречается в ней Хелендж. Занимаются они и землешеством, но главное их богатство составляет мед, меха куньи и мех вообще" [цит. за: Хвольсон 1869, 21].

ЛІТЕРАТУРА

Алихова А. Е. К вопросу о буртасах // *Советская этнография (СЭ)*, 1949, № 1.
Артамонов М. И. *История хазар*. Ленинград, 1962.

- Артамонова О. П. Могильник Саркела – Белой Вежи // **Материалы и исследования по археологии СССР. № 109.** Москва, 1963.
- Афанасьев Г. Е. Этническая территория бургасов во второй половине VIII – начале X вв. // **СЭ, 1984, № 4.**
- Афанасьев Г. Е. Бургасы и лесостепной вариант салтово-маяцкой культуры (ответ А. Х. Халикову) // **СЭ, 1985, № 5.**
- Афанасьев Г. Е. Бургасы // **Исчезнувшие народы.** Москва, 1988.
- Бартольд В. В. Арабские известия о русах // **Советское востоковедение.** Вып. 1. Москва, 1940.
- Бойс М. **Зороастрийцы. Верования и обычаи.** Санкт-Петербург, 1994.
- Бубенок О. Б. Сведения “Худуд ал-‘Алам” о болгарях и степень их достоверности // **Хазарский альманах.** Т. 15. Москва, 2017.
- Бубенок О. Б., Радівілов Д. А. Свідчення ал-Мас‘уді та “Худуд ал-‘Алам” про дві групи бургасів // **Східний світ, 2009, № 3.**
- Бубенок О. Б., Радівілов Д. А. Оригинальные сведения о народах юга Восточной Европы в сочинении ал-Мас‘уди Мурудж аз-захаб ва ма‘адин ал-джавахир // **Добірне намисто на шану арабіста. Збірник до ювілею Л. А. Петрової.** Київ, 2017.
- Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // **Журнал министерства народного просвещения.** 1908. Февр.
- Гавритухин И. О., Пьянков А. В. Северо-Восточное Причерноморье. Могильники VI–VII веков // **Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII вв.** Москва, 2003а.
- Гавритухин И. О., Пьянков А. В. Северо-Восточное Причерноморье. Древности и памятники VIII–IX веков // **Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII вв.** Москва, 2003б.
- Гаркави А. Я. **Сказания мусульманских писателей о славянах и русских** (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). Санкт-Петербург, 1870.
- Генинг В. Ф., Халиков А. Х. **Ранние болгары на Волге.** Москва, 1964.
- Голб Н., Прищак О. **Хазарско-еврейские документы X века.** Москва – Иерусалим, 1997.
- Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // **Материалы по истории Татарии.** Вып. 1. Казань, 1948.
- Грушевський М. **Історія України-Руси.** Т. 1. Київ, 1991.
- Добродомов И. Г. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // **Имя – этнос – история.** Москва, 1989.
- Добродомов И. Г. Мордовское название березы и дерева *халинг* страны бургасов // **Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов.** Т. II. Москва, 1990.
- Заходер Б. Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе.** Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.
- Заходер Б. Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе.** Т. II. Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы. Москва, 1967.
- Ибн-Хордадбех. **Книга путей и стран.** Баку, 1986.
- Ибн Фадлан. **Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. А. П. Ковалевского.** Москва – Ленинград, 1939.
- Ипатьевская летопись // **Полное собрание русских летописей.** Т. II. Санкт-Петербург, 1843.
- Калинина Т. М. Сведения ал-Хорезми о Восточной Европе и Средней Азии // **Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.** 1983 г. Москва, 1984.
- Калинина Т. М. О маджусах арабских источников // **XVIII Сходознавчі читання А. Кримського** (м. Київ, 17–18 жовтня 2014 р.). Тези доповідей. Київ, 2014.
- Караулов Н. А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане // **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.** Вып. 29. Тифлис, 1901.
- Караулов Н. А. Сведения арабских географов IX и X веков по Р.Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане // **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК).** Вып. 38. Тифлис, 1908.
- Ковалевский А. П. **Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.** Харьков, 1956.
- Коковцов П. К. **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.

- Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // **Тюркологический сборник. 1975.** Москва, 1978.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Куник А., Розен В. **Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах.** Санкт-Петербург, 1878.
- Курылев В. П. Общественный строй огузов по данным эпоса "Деде Коркут" // **VIII международный конгресс антропологических и этнографических наук** (Москва, август 1964). Москва, 1964.
- ал-Мас'уді. **Мурудж аз-захаб.** Т. 1. Б. м. и., 1966.
- Мерперт Н. Я. **К вопросу о древнейших болгарских племенах.** Казань, 1957.
- Мерперт Н. Я. Древнейшие болгарские племена в Причерноморье // **Очерки истории СССР** / Под ред. Б. А. Рыбакова. Москва, 1958.
- Минорский В. Ф. **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Мишин Д. Е. Географический свод "Худуд ал-'алам" и его сведения о Восточной Европе // **Славяноведение, 2000, № 2.**
- Новосельцев А. П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.** Москва, 1990.
- Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // **Плиска-Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976.** Т. II. София, 1984.
- Ромашов С. А. Где находилась Черная Болгария? // **Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы.** Москва, 1993.
- Савельев П. С. **Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории.** Санкт-Петербург, 1847.
- Тортика А. А. **Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы.** Харьков, 2006.
- Тортика О. О. **Алано-болгарське населення Північно-Західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі Півдня Східної Європи.** Автореф. дис. ... доктора іст. наук. Харків, 2007.
- Туманский А. Буртас и Бердас // **Известия Тифлиских Высших женских курсов.** Кн. 1. Вып. 1. Тифлис, 1914.
- Хвольсон Д. А. **Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даства.** Санкт-Петербург, 1869.
- Худуд ал-'Алем. Рукопись Туманского с введением и указателем В. В. Бартольда. Ленинград, 1930.
- Dunlop D. M. **The history of the Jewish Khazars.** 2 ed. New York, 1954.
- al-Istakhri. **Kitab al-masalik va al-mamalik** // **Biblioteca Geographicorum Arabicorum** / Ed. M. J. de Goeje. Vol. I. Edicio secunda. Lugduni-Batavorum, 1927.
- Marquart J. **Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.** Leipzig, 1903.
- Minorsky V. **Hudud al-'Alam.** The regions of the World. London – Oxford, 1937.
- Minorsky V. **Shafar al-Zaman Tahir Marvazi: on China, the Turks and India.** London, 1942.
- Pritsak O. **The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation.** Cambridge Mass., 1976.
- Pritsak O. Orientierung und Farbsymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Völkernamen // Pritsak O. **Studies in Medieval Eurasian History.** Pt. 1. London, 1981.
- Steingass F. **A Comprehensive Persian-English Dictionary.** Beirut, 1998.

REFERENCES

- Alikhova A. Ye. (1949), "K voprosu o burtasakh", in *Sovetskaya etnografiya*, No. 1, pp. 48–57. (In Russian).
- Artamonov M. I. (1962), *Istoriya khazar*, Izd-vo Gos. Ermitazha, Leningrad. (In Russian).
- Artamonova O. P. (1963), "Mogil'nik Sarkela – Beloy Vezhi", in *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, No. 109, Moscow, pp. 9–123. (In Russian).
- Afnas'yev G. Ye. (1984), "Etnicheskaya territoriya burtasov vo vtoroy polovine VIII – nachale X vv.", in *Sovetskaya etnografiya*, No. 4, pp. 28–41. (In Russian).

- Afanas'yev G. Ye. (1985), "Burtasy i lesostepnoy variant saltovo-mayatskoy kul'tury (otvet A. Kh. Khalikovu)", in *Sovetskaya etnografiya*, No. 5, pp. 164–169. (In Russian).
- Afanas'yev G. Ye. (1988), "Burtasy", in *Ischeznuvshiy narody*, Nauka, Moscow, pp. 85–98. (In Russian).
- Bartol'd V. V. (1940), "Arabskiye izvestiya o rusakh", in *Sovetskoye vostokovedeniye*, Issue 1, Moscow, pp. 15–50. (In Russian).
- Boys M. (1994), *Zoroastriysy. Verovaniya i obychai*, Peterburgskoye Vostokovedeniye, Saint Petersburg. (In Russian).
- Bubenok O. B. (2017), "Svedeniya 'Khudud al-'Alam' o bolgarakh i stepen' ikh dostovernosti", in *Khazarskiy al'manakh*, Vol. 15, Moscow, pp. 66–88. (In Russian).
- Bubenok O. B. and Radivilov D. A. (2009), "Svidchennya al-Mas'udi ta 'Khudud al-'Alam' pro dvi grupy burtasiv", in *Skhidniy svit*, No. 3, pp. 18–34. (In Ukrainian).
- Bubenok O. B. and Radivilov D. A. (2017), "Original'nyye svedeniya o narodakh yuga Vostochnoy Yevropy v sochinenii al-Mas'udi Murudzh az-zakhab va ma'adin al-dzhavakhir", in *Dobirne namysto na shanu arabista. Zbirnik do yuvileyu L. A. Petrovoyi*, Vyd. tsentr KNLU, Kyiv, pp. 17–40. (In Russian).
- Vestberg F. (1908), "K analizu vostochnykh istochnikov o Vostochnoy Yevrope", in *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, February, pp. 364–400. (In Russian).
- Gavritukhin I. O. and P'yankov A. V. (2003a), "Severo-Vostochnoye Prichernomor'ye. Mogil'niki VI–VII vekov", in *Krym, Severo-Vostochnoye Prichernomor'ye i Zakavkaz'ye v epokhu srednevekov'ya. IV–XIII vv.*, Nauka, Moscow, pp. 193–195. (In Russian).
- Gavritukhin I. O. and P'yankov A. V. (2003b), "Severo-Vostochnoye Prichernomor'ye. Drevnosti i pamyatniki VIII–IX vekov", in *Krym, Severo-Vostochnoye Prichernomor'ye i Zakavkaz'ye v epokhu srednevekov'ya. IV–XIII vv.*, Nauka, Moscow, pp. 195–200. (In Russian).
- Garkavi A. Ya. (1870), *Skazaniya musul'manskikh pisateley o slavyanakh i russkikh (s poloviny VII veka do kontsa X veka po R. Kh.)*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Saint Petersburg. (In Russian).
- Gening V. F. and Khalikov A. Kh. (1964), *Ranniye bolgary na Volge*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Golb N. and Pritsak O. (1997), *Khazarsko-yevreyskiye dokumenty X veka*, Gesarim, Moscow and Jerusalem. (In Russian).
- Grekov B. D. and Kalinin N. F. (1948), "Bulgarskoye gosudarstvo do mongol'skogo zavoyevaniya", in *Materialy po istorii Tatarii*, Issue I, Kazan, pp. 97–185. (In Russian).
- Hrushevs'kyi M. (1991), *Istoriya Ukrayiny-Rusy*, Vol. I, Naukova Dumka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Dobrodomov I. G. (1989), "Iz alanskikh sledov v toponimii yevropeyskoy chasti SSSR", in *Imya – etnos – istoriya*, Nauka, Moscow, pp. 15–24. (In Russian).
- Dobrodomov I. G. (1990), "Mordovskoye nazvaniye berezy i dereva khaling strany burtasov", in *Materialy VI Mezhdunarodnogo kongressa finno-ugrovedov*, Vol. II, Moscow, pp. 57–59. (In Russian).
- Zakhoder B. N. (1962), *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Yevrope*, Vol. I: Gorgan i Povolzh'ye v IX–X vv., Izd-vo Akad. nauk SSSR, Moscow. (In Russian).
- Zakhoder B. N. (1967), *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Yevrope*, Vol. II: Bulgariya, mad'yary, narody severa, pechenegi, rusy, Izd-vo Akad. nauk SSSR, Moscow. (In Russian).
- Ibn-Khordadbekh (1986), *Kniga putey i stran*, Elm, Baku. (In Russian).
- Ibn Fadlan (1939), *Puteshestviye Ibn-Fadlana na Volgu*, Transl. by A. P. Kovalevskiy, Izd-vo Akad. nauk SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).
- Ipat'yevskaya letopis'* (1843), in *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Vol. II, Saint Petersburg. (In Russian).
- Kalinina T. M. (1984), "Svedeniya al-Khorezmi o Vostochnoy Yevrope i Sredney Azii", in *Drevneyshiy gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniya. 1983 g.*, Nauka, Moscow, pp. 179–199. (In Russian).
- Kalinina T. M. (2014), "O madzhusakh arabskikh istochnikov", in *XVIII Skhodoznavchi chytannya A. Kryms'koho (m. Kyiv 17–18 zhovtnya 2014 r.)*, *Tezy dopovidey*, Kyiv, pp. 8–9. (In Russian).
- Karaulov N. A. (1901), "Svedeniya arabskikh pisateley o Kavkaze, Armenii i Azerbaydzhaney", in *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, Vol. 29, Tbilisi, pp. 4–80. (In Russian).

- Karaulov N. A. (1908), “Svedeniya arabskikh geografov IX i X vekov po R.Khr. o Kavkaze, Armenii i Azerbaydzhanе”, in *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza (SMOMPK)*, Issue 38, Tbilisi, pp. 1–130. (In Russian).
- Kovalevskiy A. P. (1956), *Kniga Akhmeda ibn-Fadlana o yego puteshestvii na Volgu v 921–922 gg.*, Khar'kovskiy Gosudarstvennyy Universitet, Kharkiv. (In Russian).
- Kokovtsov P. K. (1932), *Yevreysko-khazar'skaya perepiska v X v.*, Izdatel'stvo Akad. nauk SSSR, Leningrad. (In Russian).
- Kononov A. N. (1978), “Semantika tsvetooboznacheniy v tyurkskikh yazykakh”, in *Tyurkologicheskiy sbornik. 1975*, GRVL, Moscow, pp. 159–179. (In Russian).
- Konstantin Bagryanorodnyy (1991), *Ob upravlenii imperiyey*, G. G. Litavrin and A. P. Novosel'tsev (eds), Nauka, Moscow. (In Russian).
- Kunik A. and Rozen V. (1878), *Izvestiya al-Bekri i drugikh avtorov o Rusi i slavyanakh*, Saint Petersburg. (In Russian).
- Kurylev V. P. (1964), “Obshchestvennyy stroy oguzov po dannym eposa ‘Dede Korkut’”, in *VIII mezhdunarodnyy kongress antropologicheskikh i etnograficheskikh nauk (Moskva, avgust 1964)*, Moscow, pp. 230–235. (In Russian).
- al-Mas'udī (1966), *Murudzh az-zakhab*, Vol. 1. (In Arabic).
- Merpert N. Ya. (1957), *K voprosu o drevneyshikh bolgarskikh plemenakh*, Kazan. (In Russian).
- Merpert N. Ya. (1958), “Drevneyshiye bolgarskiye plemena v Prichernomor'ye”, in *Ocherki istorii SSSR*, ed. B. A. Rybakov, Izdatel'stvo Akad. nauk SSSR, Moscow, pp. 586–615. (In Russian).
- Minorskiy V. F. (1963), *Istoriya Shirvana i Derbenta X–XI vv.*, Izdatel'stvo vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).
- Mishin D. Ye. (2000), “Geograficheskiy svod ‘Khudud al-‘alam’ i yego svedeniya o Vostochnoy Yevrope”, in *Slavyanovedeniye*, No. 2, pp. 52–63. (In Russian).
- Novosel'tsev A. P. (1990), *Khazar'skoye gosudarstvo i yego rol' v istorii Vostochnoy Yevropy i Kavkaza*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Pletneva S. A. (1984), “Drevniye bolgary v basseynе Dona i Priazov'ya”, in *Pliska-Preslav. Prabalgarskata kultur, Materiali ot balgaro-savetskata sreshta, Shumen, 1976*, Vol. II, Balg. Akad. nauk, Sofia, pp. 9–19. (In Russian).
- Romashov S. A. (1993), “Gde nakhodilas' Chernaya Bolgariya?”, in *Vostochnaya Yevropa v drevnosti i srednevekov'ye. Spornyye problemy*, Institut Rossiyskoy istorii RAN, Moscow, pp. 66–68. (In Russian).
- Savel'yev P. S. (1847), *Mukhammedanskaya numizmatika v otnoshenii k russkoy istorii*, Saint Petersburg. (In Russian).
- Tortika A. A. (2006), *Severo-Zapadnaya Khazariya v kontekste istorii Vostochnoy Yevropy*, Khar'kovskaya gosudarstvennaya akademiya kul'tury, Kharkiv. (In Russian).
- Tortika O. O. (2007), *Alano-bolhars'ke naseleenniya Pivnichno-Zakhidnoyi Khozariyi v etnosotsial'nomu ta heopolitychnomu prostori Pivdnyia Skhidnoyi Yevropy*, Avtoref. dys. ... doktora ist. nauk, Kharkiv. (In Ukrainian).
- Tumanskiy A. (1914), “Burtas i Berdas”, in *Izvestiya Tiflisskikh Vysshikh zhenskikh kursov*, Book 1, Issue 1, Tbilisi, pp. 94–96. (In Russian).
- Khvol'son D. A. (1869), *Izvestiya o khazarakh, burtasakh, bolgarakh, mad'yarakh, slavyanakh i rusakh Abu-Ali Akhmeda Ben Omar ibn-Dasta*, Saint Petersburg. (In Russian).
- Khudud al-'Alem. Rukopis' Tumanskogo s vvedeniyem i ukazatelem V. V. Bartol'da* (1930), Izd-vo Akad. nauk SSSR, Leningrad. (In Russian).
- Dunlop D. M. (1954), *The history of the Jewish Khazars*, 2 ed., Princeton Univer. Press, New York.
- Al-Istakhri (1927), *Kitab al-masalik va al-mamalik*, Biblioteka Geographicorum Arabicorum, M. J. de Goeje (ed.), Vol. I, Edicio secunda, E. J. Brill, Lugduni-Batavorum. (In Arabic).
- Marquart J. (1903), *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, T. Weicher, Leipzig.
- Minorsky V. (1937), *Hudud al-'Alam. The regions of the World*, The University Press, London and Oxford.
- Minorsky V. (1942), *Shafar al-Zaman Tahir Marvazi: on China, the Turks and India*, Royal Asiatic Society, London.

Pritsak O. (1976), *The Pečenegs. A Case of Social and Economic transformation*, Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass.

Pritsak O. (1981), "Orientierung und Farbsymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in den al-taischen Völkernamen", in Pritsak O., *Studies in Medieval Eurasian History*, Pt. 1, Variorum Reprints, London, pp. 376–383.

Steingass F. (1998), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Librairie du Liban Publishers, Beirut.

Д. А. Радівілов, О. Б. Бубенок
**Свідчення ал-Мас'уді і "Худуд ал-'алам"
про народи Півдня Східної Європи**

Арабський халіфат, а згодом інші мусульманські держави протягом століть межували з Євразійським степом, і це знайшло своє відображення в повідомленнях мусульманських істориків та географів про ситуацію на північ від мусульманського світу в "країні тюрків". Із цих праць варто особливо виокремити історико-географічний твір "Мурудж аз-захаб ва-ма'адін ал-джавхар" ("Промивальні золота та копальні дорогоцінного каміння") мусульманського вченого першої половини X ст. ал-Мас'уді та анонімний фарсомовний трактат "Худуд ал-'алам", складений наприкінці X ст. невідомим автором.

Етнічна карта Півдня Східної Європи, за уявленнями ал-Мас'уді, вимальовується так: на захід від володінь хозар у Дагестані була розташована країна Сарір; на захід від країни Сарір у передгір'ях Центрального Передкавказзя розташовувалась країна аланів; західними сусідами аланів були кашаки, які проживали на північно-східному узбережжі Чорного моря; на північ від кашаків у степах Приазов'я проживали болгар; на північ від цих приазовських болгар у районі волока між Доном і Волгою мешкала одна група бургасів; друга група бургасів проживала на півночі на правобережжі Середньої Волги. Ал-Мас'уді не подає чіткої інформації про локалізацію печенігів та інших народів Північного Причорномор'я, а це може свідчити про те, що в Причорномор'ї він ніколи не бував.

Відповідно до даних "Худуд ал-'алам", етнополітична ситуація на Півдні Східної Європи уявляється такою: на захід від хозар була розташована країна Сарір; західніше неї розташовувались володіння аланів, які доходили до чорноморського узбережжя, де були володіння вже підкорених ними касогів (касеків-кашаків); на Північному Заході від аланів були розташовані володіння хозарських печенігів; на північ від них у степах Приазов'я розташовувалися землі внутрішніх болгар; східними сусідами цих приазовських болгар були степові барадзаси (бургаси), які мали мешкати в районі волока між Доном і Волгою; на захід від внутрішніх болгар у причорноморських степах кочували тюркські печеніги; їхніми південно-західними сусідами був народ *в-н-н-д-р*, у якому є сенс бачити дунайських болгар. Отже, ця інформація вже відрізняється від даних ал-Мас'уді, який описав ситуацію першої половини X ст.

У підсумку можна констатувати, що анонімний автор "Худуд ал-'алам" використовував твори своїх попередників – мусульманських географів IX–X ст. для створення власної картини світу. Природно, він зіштовхнувся з низкою труднощів, пов'язаних із різноманітною термінологією на позначення народів у різних географів. Це змусило анонімного автора трактату відмовитися від багатьох фрагментів попередніх творів, а матеріал, що залишився, піддався значній обробці. Зокрема, у "Худуд ал-'алам" є інформація, яку ми не зустрічаємо в ал-Мас'уді. Насамперед це дані про степових і лісових барадзасів (бургасів), свідчення про існування внутрішніх болгар у Приазов'ї, про поділ печенігів на "тюркських" та "хозарських", про підкорення кашаків (касогів) аланами тощо. Все це спонукає думати, що анонімний автор користувався не лише даними своїх попередників кінця IX – першої половини X ст., серед яких був ал-Мас'уді, а й відобразив більш пізні факти. Найімовірніше, другою групою його інформаторів були ті географи, які описали ситуацію на Півдні Східної Європи в середині X ст., що передувала падінню Хозарського каганату.

Ключові слова: Східна Європа, ал-Мас'уді, "Худуд ал-'алам", руси, хозари, бургаси, болгар

Стаття надійшла до редакції 10.07.2020